

De Islam in het Publieke Domein

Een onderzoek naar de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland

Annamarie van der Velden
0722634

Radboud Universiteit Nijmegen
Sociale Geografie

Faculteit: Managementwetenschappen

Begeleider: Dhr. O. Kramsch

Augustus 2009

Annamarie van der Velden
0722634
Radboud Universiteit Nijmegen
Sociale Geografie
Faculteit: Managementwetenschappen
Begeleider: Dhr. O. Kramsch
Augustus 2009

Summary

Since the middle of the 20th century, migration to the Netherlands has grown substantially. Most of the immigrants were recruited to do low-wage jobs, others were postcolonial migrants, and a smaller amount are political refugees. A substantial part of these migrants is Muslim, and consequently with these migrants a new religion arrived in the Netherlands. Over the years, the presence of the Islam in public life has become more and more present – this presence entails not only physical changes, it also encompasses changes that are less obvious to see.

Recently, the institutionalisation of the Islam in the public sphere of the Netherlands has been the source of emotional debates in the light of difficult integration. Many negative developments in Dutch society are linked to (muslim) migrants and increasingly, right-winged political parties use this sentiment in their rhetoric.

In this thesis the social and political tension which is the result of the arrival of the Islam in the Netherlands has been analyzed in context of the phenomenon of the ‘public sphere’. A well functioning public sphere is an important precondition for a good working democracy, and a well functioning public sphere needs participation of all social groups. However, the way in which many people in the Netherlands perceive the public sphere limits it to place for rational discussion and with no interference of religion or religious tradition.

Qualitative research methods have been used to find answers as to how this public sphere can be used to facilitate participation of (muslim) migrants and subsequently improve integration. For this purpose primary and secondary literature has been used, as well as data obtained from interviews, seminars and conferences from case studies in the dutch city of Utrecht.

The research shows that the arrival of the Islam in the Dutch society has unmistakably lead to changes in the public sphere; In terms of institutionalisation of the Islam, the relationship between men and women, clothing and food requirements and new rituals. In all these areas tension has risen: in some cases caused by conflicting principles in the Dutch constitution; often because changes are in conflict with cultural and traditional standards and Western achievements; and at last, also the political debate.

The way in which one perceives the public sphere is especially important when tensions arise as a consequence of fear to loose the own cultural and traditional standards. The view of the public sphere in the Netherlands is typically rooted on ‘Western’ principles and values: A sphere in which there is no place for religion or any of its traditional or cultural appearances; Consequently this a public sphere which is excluding certain groups from participation in public life and hence democracy.

Based on this analysis one can argue that in order to break the deadlock around integration and to facilitate proper participation of Muslim immigrants in society at large, politicians, policy makers and lower level stakeholders have to widen traditional views of the public

sphere. The biggest challenge hereby is to try to now and then remove the 'enlightenment specs', without losing out of sight important achievements of the Western society.

Voorwoord

In September 2008 ben ik mijn stage begonnen bij het Programma Diversiteit en Integratie van de Gemeente Utrecht. Vier maanden lang heb ik voor de gemeente in kaart mogen brengen op welke manieren het bestuur in haar stad wordt geconfronteerd met religie. Vanuit dat onderzoek voor de stad Utrecht ben ik gaan werken aan deze thesis. Ik ben zeer dankbaar voor deze stageplaats en wil dan ook allereerst mijn altijd enthousiaste en bevlogen collega's van het Programma bedanken. Speciale dank natuurlijk voor mijn betrokken stagebegeleider, Programmadirecteur Walther Kok. Met hem heb ik eindeloos kunnen discussiëren over de vaak complexe en gevoelige materie die dit onderwerp met zich meebrengt.

Verder mijn dank voor mijn academische begeleider Olivier Kramsch voor zijn ideeën, geduld en begeleiding. Ten slotte wil ik graag mijn familie bedanken voor onuitputtelijke steun in het intensieve proces van het schrijven van mijn scriptie.

Inhoudsopgave

Summary	3
Voorwoord	5
Inhoudsopgave	6
1 Inleiding.....	8
1.1 Achtergrond	8
1.2 Probleemstelling en rationale voor deze thesis.....	9
1.3 Doelstelling en onderzoeksvragen	10
1.4 Onderzoek in Utrecht.....	11
1.5 Hypothesen	11
1.6 Layout van de thesis	11
2 Methoden, Materialen, Sociaal & Wetenschappelijke Relevantie	13
2.1 Methoden	13
2.2 Materialen	13
2.3 Verantwoording van de opzet	14
2.4 Beperkingen	15
2.5 Maatschappelijke relevantie	15
2.6 Wetenschappelijke relevantie	16
3 Religie en de komst van de Islam naar Nederland	17
3.1 Inleiding	17
3.2 Religie	17
3.2.1 De kenmerken van religie.....	18
3.2.2 De Islam	19
3.2.3 Stromingen binnen de Islam.....	21
3.3 De komst van de Islam naar Europa en Nederland	22
3.4 De religieuze situatie in Nederland.....	23
3.4.1 Islam in Nederland.....	24
3.4.2 Institutionalisering van de Islam in Nederland	24
3.4.3 Ontwikkelingen binnen moskeeën in Nederland	25
3.4.4 Islamitische organisaties in Nederland	26
3.4.5 Ontwikkelingen binnen de Islam in Nederland.....	28
3.5 Samenvatting.....	30
4 Samenleving, religie en het publieke domein	31
4.1 Inleiding	31
4.2 Scheiding van kerk en staat.....	31
4.2.1 Geschiedenis van de scheiding van kerk en staat.....	31
4.2.2 Huidige opvattingen ten aanzien van de scheiding tussen kerk en staat	32
4.2.3 De scheiding van kerk en staat en het publieke domein.....	33
4.3 Publiek domein.....	33
4.3.1 Het ontstaan van het publieke domein	34
4.3.2 Het belang van het publieke domein	35
4.4 Theorie van Habermas	35
4.4.1 Ontwikkeling van de theorie van Habermas	36
4.4.2 Kritieken op de theorie van Habermas.....	37

4.4.3	Waarden waarop de theorie van Habermas is gebaseerd	39
4.5	Het Islamitische publieke domein.....	39
4.6	Samenvatting.....	41
5	Integratieproblematiek en de Islam in het publieke domein	43
5.1	Inleiding	43
5.2	‘Het multiculturele drama’	43
5.3	Publiek & politiek debat, en beleidsvisies	44
5.3.1	Beleidsvisies van Maussen.....	44
5.3.2	Ontwikkeling beleidsvisies in Nederland.....	45
5.3.3	Huidige situatie	46
5.4	Veranderingen in het publieke domein door de komst van de Islam	47
5.4.1	Institutionalisering van de Islam.....	47
5.4.2	Verhoudingen tussen man en vrouw	49
5.4.3	Verandering in kleding- en voedselvoorschriften	50
5.4.4	Veranderingen met betrekking tot rituelen.....	52
5.5	Spanningen als gevolg van de komst van de Islam naar het publieke domein	52
5.5.1	Spanningen als gevolg van conflicten met de grondwet.....	53
5.5.2	Spanningen als gevolg van cultuur en traditie.....	53
5.5.3	Spanningen als gevolg van het politieke debat	55
5.6	Conclusie.....	55
6	De komst van de Islam naar het publieke domein van Utrecht.....	57
6.1	Inleiding	57
6.2	De stad Utrecht.....	57
6.2.1	Allochtonen in Utrecht	58
6.2.2	Moslims in Utrecht.....	60
6.2.3	Institutionalisering Islam.....	60
6.2.4	Utrechts beleid ten aanzien van religieuze organisaties	61
6.3	De gemeente Utrecht en islamitische organisaties	62
6.3.1	Contact met moskeeën	62
6.3.2	Door de wijk gesteunde activiteiten.....	62
6.3.3	Voorwaarden voor steun door de gemeente	63
6.4	Informatieloket in de moskee.....	64
6.4.1	Politieke Reactie.....	65
6.4.2	Reactie vanuit PvdA gelederen.....	67
6.4.3	Publieke opinie	67
6.4.4	Politieke reactie, publieke opinie en de spanningen die optreden	70
6.5	Iftar maaltijd.....	72
6.5.1	Politieke reactie	72
6.5.2	Publieke reactie	73
6.5.3	Politieke reactie, publieke opinie en de spanningen die optreden	74
6.6	Conclusie.....	75
7	Conclusie & Aanbevelingen.....	77
7.1	Conclusie.....	77
7.2	Aanbevelingen	82
8	Literatuur	83

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Sinds de jaren 60 van de twintigste eeuw hebben aanzienlijke aantallen migranten zich in Nederland gevestigd. Voornamelijk migranten vanuit het middellandse zeegebied zijn in grote getale naar Nederland gekomen. In eerste instantie was het alleen jong, voornamelijk mannelijke, arbeidspotentieel dat in met name Marokko en Turkije werd gerekruteerd om in Nederland in de productie sector te werken (de zogenaamde 'gastarbeiders'). Later hebben families zich herenigd en zo zijn volwaardige migrantengemeenschappen. Ook de vroegere koloniën hebben gezorgd voor een instroom aan migranten in Nederland, met name uit Suriname en Indonesië (voormalig Nederlands Indië). Ten slotte hebben meer recentelijk ook politieke vluchtelingen zich in Nederland gevestigd (voornamelijk uit voormalig Joegoslavië, Somalië, Irak, Afghanistan, maar ook uit diverse Afrikaanse en Aziatische landen). Met de komst van deze migranten heeft ook een nieuwe religie in Nederland op grote schaal zijn intrede gedaan: de Islam. Naar schatting woonden er in 2008 bijna 900.000 moslims in Nederland.

De Islam speelt met name een belangrijke rol in het privé leven van mensen. Echter ook in het straatbeeld van Nederland is de Islam steeds meer zichtbaar geworden. Tegenwoordig zijn vrouwen met hoofddoeken en moskeeën in de wijk een onderdeel geworden van het Nederlandse straatbeeld. Ook voedsel bereid volgens de halal wetten is op veel plaatsen verkrijgbaar: in het straatbeeld van Nederland heeft de Islam met zijn tradities een plaats gekregen.

De komst van de Islam in de Nederlandse openbare ruimte is niet altijd zonder slag of stoot verlopen. Al op het moment dat de eerste moskeeën in Nederland werden gebouwd, ging dat gepaard met veel maatschappelijke discussie. De Islam was voor de meeste Nederlanders een geheel onbekende religie en dit zorgde ervoor dat niet iedereen positief reageerde op veranderingen. Er was geen sprake van een georganiseerde en gerichte campagne tegen de Islam, maar op het moment dat er plannen waren voor de bouw van een moskee in de eigen wijk, kwam men hiertegen in verzet. Vanaf eind jaren 80, begin jaren 90 ontstond er met name discussie omtrent de positie van migranten in de Nederlandse maatschappij. De situatie van migranten in Nederland werd steeds meer gekenmerkt door een sociaaleconomisch achtergestelde positie. Daarbij werden migranten steeds vaker geassocieerd met werkloosheid, criminaliteit en verloederde wijken. Hierdoor laaide de discussie omtrent migranten (die echter in dit geval grotendeels los stond van de Islam) in Nederland verder op.

Mede door de aanslagen van 11 september 2001 op het WTC in New York en door de moordaanslag op cineast Theo van Gogh na zijn Islam-kritische film 'Submission', hebben de veranderingen die de komst van de Islam met zich meebrengt recentelijk geleid tot grotere spanningen. Er wordt steeds vaker een direct verband gelegd tussen de Islamitische religie en terrorisme. Als gelovige moslim wordt je al gauw verdacht van een radicaal

gedachtegoed. Daarmee worden ook uitingen van het Islamitisch geloof veel vaker negatief geassocieerd. Van vrouwen die een burka dragen wordt gezegd dat zij potentiële terroristen zijn, en mannen die vrouwen de hand niet schudden worden verdacht van een radicaal gedachtegoed.

Deze stemming wordt extra gevoed door een anti-islam campagne die op dit moment wordt gevoerd door de rechtse – zeer jonge – Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders. Alle negatieve ontwikkelingen in de samenleving die te maken hebben met migranten en minderheden worden gekoppeld aan de Islam. Overlast van probleemjongeren, gebrek aan kennis van de Nederlandse taal, criminaliteit etc.: overall wordt een verband gelegd met de Islamitische religie.

1.2 Probleemstelling en rationale voor deze thesis

De Nederlandse maatschappij wordt op dit moment steeds meer gekenmerkt door een duidelijk wij-zij denken. Belangrijke groepen migranten (waaronder grote groepen moslims) hebben nog steeds te maken met een sociaaleconomisch zwakke positie. Zij lijken niet op die manier in de maatschappij te participeren als van hen verwacht wordt. Tegen deze achtergrond wordt bovendien een steeds feller wordende anti-islam campagne gevoerd, die steeds meer aandacht krijgt.

Er zijn een aantal factoren te benoemen die een belangrijke bijdrage leveren aan de negatieve houding ten aanzien van de Islam in het openbare leven (waarvan de sociaaleconomisch zwakke positie van moslims er één is). Een van de onderbelichte factoren is de visie die men in het Westen (en dus in Nederland) op het publieke domein heeft. In deze context wordt met het publieke domein de openbare ruimte bedoeld: de plek waar een groot deel van het publieke leven zich afspeelt en waar het publieke debat plaatsvindt. Verschillende wetenschappers stellen dat een goed functionerend publiek domein een voorwaarde is voor een goed functionerende democratie.

De belangrijkste autoriteit op het gebied van het publieke domein is de socioloog en filosoof Jurgen Habermas. Habermas' visie is gestoeld op het gedachtegoed uit de 'Verlichtings periode'. Het publieke domein moet uitgaan van de rede en het recht, en religie wordt door hem gezien als een strikte privé aangelegenheid welke geen plaats mag hebben in het publieke domein. Een goed functionerend publiek domein is nodig om de dominantie van de staat en niet-gouvernementele organisaties te blijven controleren. Een democratische politieke cultuur kan daarom het beste vorm krijgen in een omgeving waar het individu vrij kan spreken, uitgaat van de ratio en niet wordt verstoord door de angst van politieke of sociale machten.

Deze visie van Habermas lijkt in veel opzichten erg op de in Nederland gangbare visie ten aanzien van het publieke domein. Bijvoorbeeld het beginsel van 'scheiding van kerk en staat'. Hoewel dit beginsel in werkelijkheid ruimte biedt aan samenwerking tussen kerk en staat, hebben velen het idee dat dit beginsel betekent dat de overheid zich op geen enkele manier mag inmengen in aangelegenheden van religieuze organisaties. Dit toont een visie waarin religie met name een plaats heeft in het privé domein. Deze visie lijkt geen antwoord te hebben op de komst van islamitische fenomenen in de publieke ruimte. Vanuit deze visie

is het voor een grote groep migranten die een nieuwe religie met zich meebrengt moeilijk om zich een plaats in het publieke domein te verwerven. De komst van een nieuwe religie in een grotendeels gesecculariseerde samenleving zorgt hier voor frictie. Hierbij is van belang dat deze moslims op korte termijn hun religie (en ook aanverwante tradities en gebruiken) niet zullen opgeven, dus dat dit op korte termijn ook geen oplossing is. Daarbij is dit vanuit de vrijheid van godsdienst ook niet noodzakelijk.

In deze thesis wordt verondersteld dat de manier waarop niet-moslims in Nederland de veranderingen in de samenleving door de komst van de Islam percipiëren, ten dele wordt beïnvloed door deze ‘Nederlandse’ visie op het publieke domein. Voor een goed functionerend publiek domein is het van belang dat iedereen daarin kan participeren. Op het moment dat er in het publieke domein ruimte is voor iedereen, en iedereen zijn stem kan laten horen (ook mensen die een andere visie op het publieke domein hebben, waarin bijvoorbeeld religie een belangrijker rol speelt) zal dit bijdragen aan het versterken van de democratie.

Door het publieke domein beter te bestuderen, inzicht te krijgen in de eigenschappen en de manier van functioneren ervan, kan een nieuwe dimensie in het bekijken van het publieke domein ontstaan. Dit kan wellicht leiden tot kennis en aanbevelingen voor bijvoorbeeld beleidsmakers en maatschappelijke organisaties om de ontstane situatie omtrent de integratie van moslims een positieve wending te geven.

1.3 Doelstelling en onderzoeksvragen

Doel van deze thesis is om een (bescheiden) bijdrage te leveren aan het vinden van een oplossing voor de bestaande integratieproblematiek in Nederland. Daarbij wordt gefocust op de komst van de Islam in het publieke domein, de spanningen die zich daarbij voordoen, en hoe een visie op het publieke domein kan bijdragen aan het oplossen van deze problematiek. Door het beter begrijpen van de rol van het publieke domein in de maatschappij, kunnen mogelijk modificaties in het beleid worden aangebracht. Op die manier zou voor moslims het verwerven van een plek in de maatschappij beter gefaciliteerd kunnen worden. Om deze doelstelling te bereiken is de volgende vraagstelling geformuleerd:

In hoeverre zorgt de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland voor veranderingen in het publieke domein? En in hoeverre wordt de manier waarop men met deze veranderingen omgaat bepaald door de visie die bestaat ten aanzien van het publieke domein?

Aangezien door middel van een kwalitatief onderzoek antwoord wordt geprobeerd te zoeken op deze vragen, is er geen kwantitatieve meetlat waarlangs deze vragen gelegd kunnen worden. De veranderingen in het publieke domein worden onderzocht op verschillende gebieden. Er wordt gekeken naar fysieke veranderingen, in het maatschappelijk middenveld en er wordt bezien op welke manier moslims een stem hebben in het publieke debat. Dit wordt gedaan aan de hand van veranderingen die optreden door middel van de institutionalisering van de islam, de verhouding tussen man en vrouw, de verandering in kledingvoorschriften en veranderende rituelen.

De tweede vraag wordt beantwoord door middel van het onderzoeken van de publieke en de politieke opinie ten aanzien van de veranderingen door de komst van de Islam naar het publieke domein. Hierin wordt bezien of de manier waarop men met veranderingen in het publieke domein omgaat voortkomt uit conflicten die ontstaan met de Nederlandse Grondwet; of dit wordt veroorzaakt door de houding die men heeft ten aanzien van het onbekende, de komst van het nieuwe; en in hoeverre de manier waarop men met veranderingen in het publieke domein omgaat, verband houdt met een anti-islam sentiment in het publieke domein.

1.4 Onderzoek in Utrecht

Er wordt aan de hand van casussen uit de stad Utrecht gekeken hoe de Islam zich heeft gemanifesteerd in het publieke domein van de stad. Ook in de stad Utrecht is de komst van de Islam de afgelopen decennia op verschillende manieren zichtbaar geworden in de openbare ruimte. Utrecht is de vierde stad van Nederland en heeft, zoals de andere grote steden, sinds de jaren 60 te maken met een groeiende instroom van migranten. Integratieproblematiek, vaak gelieerd aan islamitische migranten, en de groeiende negatieve houding van de autochtone bevolking jegens de Islam die daarmee gepaard gaat, is ook in Utrecht aan de orde.

1.5 Hypothesen

- Als wordt onderkend dat de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland zorgt voor veranderingen, zullen eventueel hiermee gepaard gaande spanningen beter opgelost kunnen worden
- Als wordt onderkend dat er sterk vanuit een 'Verlichtingsbril' naar het publieke domein van Nederland wordt gekeken, zal het makkelijker worden eventuele spanningen die ontstaan door veranderingen, inzichtelijk te maken en te duiden
- Op het moment dat er minder vanuit een 'Verlichtingsbril' naar het publieke domein wordt gekeken, zullen minder spanningen optreden

1.6 Layout van de thesis

In *hoofdstuk twee* van deze thesis is er aandacht voor het materiaal dat gebruikt is en de methoden die zijn toegepast voor dit onderzoek. Tevens worden zowel de maatschappelijke als de wetenschappelijke relevantie van het onderzoek besproken.

In *hoofdstuk drie* staat de komst van de Islam naar Europa en Nederland centraal. Om deze geschiedkundige veranderingen helder te krijgen en te bepalen op welke manier de Islamitische religie in Nederland een plaats krijgt is er allereerst aandacht voor het begrip 'religie' en meer specifiek de Islam. Verder is er aandacht voor de geschiedenis van de komst van de Islamitische religie naar Europa en Nederland en het huidige religieuze spectrum in Nederland. De nadruk ligt vervolgens op de manier waarop de Islam een plaats heeft gekregen in de Nederlandse samenleving.

In het *vierde hoofdstuk* is er allereerst aandacht voor het Nederlandse beginsel van 'scheiding van kerk en staat'. Vervolgens wordt gekeken naar het publieke domein. Na een

introductie van het publieke domein is er aandacht voor de visie van de Duitse filosoof en socioloog Jurgen Habermas ten aanzien van het publieke domein. Er is vanuit verschillende denk–stromingen kritiek op zijn visie gekomen. Ook deze kritiek komt aan bod, evenals de waarden waarop de theorie van Habermas is gebaseerd. Ten slotte is er aandacht voor het Islamitische publieke domein.

In *hoofdstuk vijf* komt de Nederlandse integratieproblematiek aan de orde. Aan de hand van de beleidsvisies van politicoloog Marcel Maussen, het publieke en het politieke debat, wordt geschetst welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan door de komst van migranten naar Nederland sinds de jaren 60. Er wordt bezien op welke manier het Nederlandse beleid zich door de jaren heen heeft ontwikkeld en welke invloed dat heeft gehad op de manier waarop deze migranten een plaats in de maatschappij kregen. De kern van het derde hoofdstuk zijn de veranderingen in het publieke domein, die de komst van de Islam naar Nederland met zich heeft meegebracht. Ten slotte wordt onderzocht welke spanningen met deze veranderingen gepaard gaan en op welke manier deze spanningen kunnen worden geduid.

Het *zesde hoofdstuk* geeft twee casussen uit de stad Utrecht. Aan de hand van deze casussen wordt in detail bezien op welke manier de komst van de Islam heeft gezorgd voor veranderingen in het publieke domein van Utrecht; In hoeverre gaan er spanningen met deze veranderingen gepaard en op welke manier zijn deze spanningen te duiden; Hoe heeft de publieke opinie zich ontwikkeld ten aanzien van deze veranderingen; In hoeverre is de publieke opinie een gevolg van de ‘Habermas–visie’ ten aanzien van het publieke domein (of een gevolg van de anti–islam campagne). De eerste casus heeft betrekking op de tot stand koming van een informatieloket dat wordt gesubsidieerd door de gemeente Utrecht en is gesitueerd in een moskee in de Utrechtse wijk Overvecht. De tweede casus betreft gezamenlijk Iftar–vieringen in de stad, die ook worden gesubsidieerd door de gemeente Utrecht.

In *hoofdstuk zeven* worden de conclusies van het onderzoek gepresenteerd. Ten slotte worden aanbevelingen gedaan met als doel de integratie van moslims te verbeteren en hun deelname aan het publieke domein te vergroten.

2 Methoden, Materialen, Sociaal & Wetenschappelijke Relevantie

2.1 Methoden

In deze thesis is gekozen voor een kwalitatieve manier van onderzoeken. Hoewel deze methode geen direct 'meetbare' resultaten oplevert, biedt de methode ruimte om complexe materie in beeld te brengen. Aangezien het gaat om een 'visie' ten aanzien van het publieke domein, moeten de verschillende actoren die hierin een rol hebben in beeld worden gebracht. Allereerst is het bestuur van belang, voor het bepalen van beleidslijnen, maar ook het politieke en publieke debat spelen een belangrijke rol in de problematiek. Om deze verschillende partijen een plaats te geven is een kwalitatieve benadering de beste optie. Deze kwalitatieve benadering heeft vorm gekregen door middel van een secundair literatuuronderzoek, primaire informatiebronnen en interviews. Om de gecompliceerde problematiek hanteerbaar te maken is gekozen voor een case studie in de gemeente Utrecht. Door deze case studie kunnen zowel het politieke als het publieke debat aan de orde komen. Hierdoor tekent de bestaande visie ten aanzien van het publieke domein zich af, en worden de spanningen die optreden hanteerbaar gemaakt.

2.2 Materialen

Voor de theoretische en geschiedkundige achtergrond (verdeeld over hoofdstuk drie en vier) van deze thesis wordt met name secundaire data gebruikt: literatuur over theorieontwikkeling op het gebied van het publieke domein, religie en de scheiding tussen kerk en staat en literatuur ten aanzien van de Islam en de komst van moslims naar Nederland. Voor deze hoofdstukken zal als achtergrond ook informatie worden gebruikt van conferenties en bijeenkomsten naar aanleiding van de scheiding tussen kerk en staat en religie in het publieke domein.

Voor hoofdstuk vijf 'Integratieproblematiek en de komst van de Islam naar Nederland' wordt zowel gebruik gemaakt van secundaire data als primaire data, in dit geval met name in de vorm van krantenartikelen.

Hoofdstuk zes ten aanzien van de komst van de Islam naar het publieke domein van Utrecht is met name primaire informatie gebruikt. Dit zijn beleidsstukken van de gemeente Utrecht, notulen van raadsvergaderingen van de Gemeente Utrecht, schriftelijke raadvragen van de gemeente Utrecht, Tweede Kamervragen, Krantenartikelen en Interviews. Aangezien er in de gemeente Utrecht met name vanuit de wijken direct contact is met Islamitische organisaties is ervoor gekozen om de wijk (en wijkaccountmanagers) van de verschillende wijken te interviewen. Er is met zeven van de tien wijken een interview geweest. Dit zijn:

- Mevr. A. Rijntjes (wijkmanager West)
- Dhr. A. Tahrioui (wijkaccountmanager Zuid-West)
- Dhr. B. Andriessen (wijkmanager Overvecht)
- Dhr. W. Verbakel (wijkmanager Noord-West)
- Dhr. T. Lindhout (wijkmanager Zuid)
- Dhr. P. Hartman (wijkmanager Vleuten-de Meern)
- Mevr. M. Knol (wijkaccountmanager Leidsche Rijn)

Als achtergrond voor deze thesis zijn vele gesprekken gevoerd met Dhr. Kok, programmadirecteur Diversiteit en Integratie van de gemeente Utrecht. Verder hebben interviews met beleidsmedewerkers van de afdeling Welzijnszaken (Dhr. W. Rust en Dhr. R. Hendriks) van de gemeente Utrecht en verschillende conferenties en bijeenkomsten als achtergrond informatie gediend:

- 'Regionale Kenniskring', georganiseerd door: Expertisecentrum Religie & Samenleving van Forum. 6 november 2008, Zoetermeer.
- 'Religie en lokale overheid', georganiseerd door: Contact der Continenten. 10 november 2008, Soesterberg.
- 'Opening Expertisecentrum Religie & samenleving', georganiseerd door: Forum. 20 november 2008, Den Haag.
- 'Themadag Nieuwe Netwerken', georganiseerd door Gemeente Utrecht en Forum. 10 december 2008, Utrecht.
- 'Religie en Publiek domein, relatie tot gemeentelijk beleid', georganiseerd door de Vereniging Nederlandse Gemeente (VNG). 1 april 2009, Apeldoorn.
- 'Interne Netwerkbijeenkomst Religie & Publiek Domein' voor ambtenaren van de Gemeente Utrecht, georganiseerd door de Gemeente Utrecht. 23 april 2009, Utrecht.
-

2.3 Verantwoording van de opzet

In dit onderzoek wordt vanuit de theoretische visie van het publieke domein gekeken naar de integratieproblematiek. Er is gekozen voor een benadering vanuit het publieke domein omdat het publieke domein van groot belang is voor het goed functioneren van een democratie. Voor een goed functionerende democratie is het van belang dat iedereen hierin kan participeren, ook zij die een andere manier van omgang en communicatie hebben, zij die andere waarden hebben en zij die meer hechten aan religie.

Vanuit het theoretische concept van het publieke domein is gekeken naar de integratieproblematiek in Nederland en meer specifiek de komst van de Islam naar Nederland en welke veranderingen de komst van deze nieuwe religie naar het publieke domein met zich meebrengt. Er is gekozen om aan de hand van de geschiedenis van het Nederlandse beleid een aantal beleidsvisies ten aanzien van de komst van migranten te introduceren. Deze beleidsvisies van politicoloog Marcel Maussen laten zien op welke manier naar de komst van nieuwe bevolkingsgroepen wordt gekeken. Deze verschillende beleidsvisies zeggen ook iets over de manier waarop er naar het publieke domein wordt gekeken. En hoe dit in de loop der jaren veranderd is. Vervolgens is op nationaal niveau gekeken welke veranderingen door de komst van de Islam zijn opgetreden.

Er is gekozen om deze veranderingen te tonen aan de hand van een aantal categorieën: institutionalisering, de verhouding tussen man en vrouw, veranderingen in kleding en voedselvoorschriften en veranderingen door de komst van nieuwe rituelen. Deze categorieën geven een breed (maar zeker niet volledig) spectrum weer, van de veranderingen die zich voordoen. Bovendien geven deze voorbeelden spanningen weer die exemplarisch zijn voor spanningen die in het publieke domein kunnen optreden.

Ten slotte is gekozen om de situatie in de stad Utrecht verder in detail te onderzoeken. Utrecht kan als vierde stad van Nederland als exemplarisch worden gezien voor zowel de grotere als de middelgrote steden van Nederland. Ook Utrecht heeft sinds de jaren 60 te maken met een grote toestroom van migranten en daarmee met de komst van een nieuwe

religie. Ook in Utrecht kan men spreken over integratieproblematiek als gevolg van de komst van grote groepen migranten. Aan de hand van twee casussen is gekeken welke invloed de komst van de Islam heeft op het publieke domein van Utrecht en wat voor soort spanningen dit met zich meebrengt. Door de problematiek op stadsniveau te bekijken ontstaat de mogelijkheid om gedetailleerd te onderzoeken welke beslissingen er vanuit het besuur worden genomen, hoe de politiek en het publieke debat daar op reageren en welke visie hier uit spreekt.

2.4 Beperkingen

De actualiteit van het onderwerp brengt met zich mee dat een aantal van de genoemde spanningen nog lopende zaken zijn. Er doen zich iedere dag ontwikkelingen voor. Er is steeds geprobeerd om zoveel mogelijk overal de laatste actualiteit bij te houden, maar het zou voor kunnen komen dat dit in enkele gevallen niet is gelukt.

In de terminologie zijn uit noodzaak generaliserende begrippen gebruikt. Alhoewel in hoofdstuk drie de diversiteit binnen de Islam aan de orde komt, worden de termen 'Islam' en 'moslim' vervolgens gebruikt als zijn het homogene groepen. Dit, om de leesbaarheid van de thesis te vergroten. Hierbij moet dus eigenlijk steeds aangemerkt worden dat het om een diverse groep gaat die zich kenmerkt door verscheidenheid.

Ook ten aanzien van de terminologie 'autochtoon' en 'allochtoon'¹ kan gesteld worden dat dit generaliserende begrippen zijn. Ook hiervoor is gekozen om de leesbaarheid van de scriptie vergroten.

Ten slotte wordt in deze thesis met name gesproken over kenmerken en gevolgen van religie. Hierbij moet opgemerkt dat over een groot aantal zaken geen eenduidigheid bestaat. Er is discussie over het feit of bepaalde voorschriften of gedragingen vanuit religie te verklaren zijn, of vanuit culturele traditie. Voor de werkbaarheid van dit onderzoek wordt hier over religie gesproken (maar met dit in het achterhoofd houdend).

2.5 Maatschappelijke relevantie

Zoals genoemd in de inleiding probeert deze thesis een bescheiden bijdrage te leveren aan het oplossen van de integratieproblematiek in Nederland. Al sinds de komst van grote groepen migranten naar Nederland vanaf begin jaren 60 hebben zich in meer of mindere mate problemen voorgedaan. De 'nieuwe' allochtone bevolking bestaat voor een belangrijk deel uit moslims. In principe hoeft het individueel belijden van een godsdienst geen grote maatschappelijke veranderingen met zich mee te brengen, maar dit wordt anders op het moment dat deze godsdienst deel wordt van het publieke domein. Nieuwe manieren, gebruiken, normen en waarden doen hun intrede. Dit zorgt voor belemmeringen voor de manier waarop deze groepen zich een plaats in de Nederlandse samenleving kunnen

¹ De definitie van het begrip allochtoon is volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek: 'een persoon van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren'. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie). Het CBS maakt onderscheid tussen twee categorieën allochtonen: westers en niet-westers. Tot de categorie 'niet-westers' behoren allochtonen uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië, met uitzondering van Indonesië en Japan. Op grond van hun sociaaleconomische en -culturele positie worden allochtonen uit deze twee landen tot de westerse allochtonen gerekend.

verwerven. Dit wordt mede versterkt door de aandacht voor de Islam in het publieke debat. Hierin wordt 'de Islam' niet zelden negatief neergezet. Er wordt gesproken over 'de' Islam als is het een ware vijand van iedereen die voor de 'Verlichte' waarden van de Nederlandse democratie staat. Er is geen ruimte voor nuance en de religie 'Islam' wordt gekoppeld aan alles wat fout gaat in de Nederlandse samenleving: probleemjongeren met een Marokkaanse achtergrond, verloedering van achterstandswijken, etc.

Deze thesis wil proberen een (bescheiden) bijdrage te leveren aan het oplossen van deze problematiek door een focus op het publieke domein. Het goed functioneren van het publieke domein is van groot belang voor het goed functioneren van de democratie. In het publieke domein wordt de publieke opinie gevormd en kan kritiek ontstaan op de heersende klasse. Het is daarom van belang dat iedereen een stem kan hebben in dit publieke domein. Hierbij is de visie die men heeft ten aanzien van het publieke domein van belang.

In deze thesis wordt geprobeerd om vanuit dit oogpunt de integratieproblematiek te bezien, en tot aanbevelingen te komen voor beleidsmakers en het maatschappelijk middenveld. Wellicht zou door het verruimen van hun visie meer volledige participatie in het publieke domein kunnen ontstaan.

2.6 Wetenschappelijke relevantie

De wetenschappelijke relevantie van de thesis ligt met name in het feit dat de theorie van Jurgen Habermas ten aanzien van het publieke domein wordt gekoppeld aan de praktijk. Hierdoor wordt heel goed duidelijk op welke manier een theorie uitwerking vindt in de praktijk. Hoewel er al vanuit verschillende wetenschappelijke en politieke stromingen kritiek is geweest op de theorie van Habermas, maakt dit concrete voorbeeld duidelijk wat de werkelijke gevolgen van de visie ten aanzien van het publieke domein zijn. De thesis zal daarom uiteindelijk proberen richting te geven aan vervolgonderzoek naar een nieuwe visie ten aanzien van het publieke domein.

3 Religie en de komst van de Islam naar Nederland

3.1 Inleiding

Centraal in dit hoofdstuk staat de komst van de Islam naar Europa en Nederland. Voordat er aandacht is voor deze geschiedkundige ontwikkeling is er allereerst aandacht voor het begrip 'religie'. Alhoewel het begrip 'religie' vaak wordt gebruikt is niet altijd duidelijk waar men precies over spreekt. Er bestaan verschillende manieren om het begrip religie te duiden, en een religie kenmerkt zich door verschillende aspecten. De tweede paragraaf begint met uitleg ten aanzien van het begrip religie. Vervolgens is er in deze paragraaf aandacht voor Islamitische religie. Voor de Islam geldt dat deze religie zich kenmerkt door een diversiteit aan stromingen. Naast deze stromingen worden de verschillende aspecten van deze religie behandeld. In paragraaf drie is er aandacht voor de geschiedenis van de komst van de Islamitische religie naar Europa en Nederland. In paragraaf vier wordt gekeken naar het huidige religieuze spectrum in Nederland. De nadruk ligt vervolgens op de Islam in Nederland: de institutionalisering van de Islam, de verschillende Islamitische organisaties en de plaats die zij in de Nederlandse samenleving innemen. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met de ontwikkelingen die zich binnen de Islam in Nederland hebben voorgedaan.

3.2 Religie

Om de vraag te kunnen beantwoorden op welke manier de Islam zichtbaar wordt in het publieke domein van Utrecht en in hoeverre dit spanningen oplevert, moet duidelijkheid bestaan over welke rol religie in het publieke domein speelt en welke kenmerken van religie daarbij worden onderscheiden. Nog daaraan voorafgaand moet de vraag gesteld worden: wat verstaan wij onder religie?

Noch in de etymologie, noch in de godsdienstwetenschappen kan men tot een eenduidig definitie van religie komen. Wanneer naar de oorsprong van dat religiebegrip wordt gezocht, valt op dat het pas in de moderne tijd wordt terug gevonden. Pas in de 17de eeuw bestaat er in Europa een werkelijke voorloper van het religiebegrip zoals het vandaag de dag door de godsdienstwetenschappen gebruikt wordt, in de betekenis namelijk van 'een ten opzichte van het eigen geloof neutrale term die het gemeenschappelijke van alle concrete religies probeert te benoemen en die niet meer de eigen religie als de enige ware religie tot maatstaf verheft' (WRR, 2006, pp.37-43).

Het begrip en fenomeen 'religie' wordt ook wel een moderne, westerse constructie genoemd. Het gaat dan niet om het feit dat andere culturen dit woord niet kennen maar dat religie in onze betekenis in andere culturen ook als voorwerp en als fenomeen niet bestaat. Hiermee is het Westerse begrip religie ook een Westerse visie op de werkelijkheid. Namelijk de visie dat de werkelijkheid in principe op te delen is in twee domeinen: het domein van het seculiere of profane en het domein van het sacrale of heilige (WRR, 2006, pp.37-43).

Grofweg wordt op twee manieren geprobeerd om religie te definiëren. De eerste poging wordt 'essentialistisch' genoemd. Hierin wordt geprobeerd om de kern van religie te vatten. De tweede poging wordt 'functionalistisch' genoemd en concentreert zich op de functie die religie voor de samenleving en/of het individu heeft (WRR, 2006, pp.37-43).

Onder de 'essentialisten' is de antropoloog Anthony F.C. Wallace. Hij definieert in het handboek 'Anthropology' van C.P. Kottak geloof als: 'het belang hechten aan bovennatuurlijke wezens, machten en krachten'. Daarbij bedoelt hij met het 'bovennatuurlijke' het externe domein buiten de tastbare/fysieke wereld. Dit domein is niet empirisch en niet uit te leggen in 'gewone' termen. Het domein moet worden geaccepteerd door 'het geloof' (Kottak, 2006, pp. 469–470).

Tot de meest prominente functionalisten behoort de Franse socioloog Émile Durkheim (1912–2001). Hij benadrukt dat geloof mensen samenbrengt: 'de aspecten van religie die een sociale functie hebben' (Thompson, 1986, pp. 13–34). Ook andere wetenschappers hebben de nadruk gelegd op de collectieve, gedeelde natuur van religie (Kottak, 2006, pp. 469–470). Deze laatste benadering van het begrip religie is bruikbaar voor dit onderzoek, aangezien de religieuze beleving die zich in de privésfeer afspeelt buiten beschouwing wordt gelaten, en er hoofdzakelijk wordt gekeken naar de sociale functie van religie en de uitingen van religie in het publieke domein.

3.2.1 De kenmerken van religie

De vraag hoe godsdiensten beschreven moeten worden is in de loop der jaren uitvoerig bediscussieerd. Bijzonder hoogleraar Hans Jansen van de Universiteit Utrecht, meent dat in grote lijnen gesteld kan worden dat een godsdienst vier aspecten kent (Jansen, 2005, p.5):

1. De geloofsleer

De geloofsleer bevat bepaalde opvattingen, zoals: 'Er is maar één God en Mohammed is zijn Gezant', maar ook bijvoorbeeld de wederopstanding.

2. De gedragsleer

Van religieuze personen wordt verwacht dat zij denken en handelen in overeenstemming met hun geloof. Op die manier kan (soms tot in detail) het dagelijks leven van de gelovige worden ingericht.

3. Het ritueel

Hieronder worden meestal gebruiken bedoeld, waarmee men in de praktijk de geloofsovertuiging kan tonen. Dit kunnen collectief of individueel te verrichten handelingen zijn, zoals gebed, vasten en pelgrimage.

4. De organisatie

De organisatie kan hiërarchisch zijn (zoals in de katholieke kerk), of opgebouwd via getrapte raden (protestantisme). De professionals die het religieuze gezag uitoefenen kunnen ook zelfstandige leraren, adviseurs en predikanten zijn (zoals de rabbijnen van het Jodendom en de 'imam' binnen de Islam).

Voor dit onderzoek zijn voornamelijk de kenmerken 'gedragsleer', 'ritueel' en 'organisatie' van belang. Dit zijn de aspecten die niet alleen in de privésfeer, maar ook in het publieke domein een rol spelen. De gedragsleer komt heel duidelijk tot uiting in het publieke domein, daar waar het gaat om de handeling, bijvoorbeeld in het Islamitische geloof het dragen van een hoofddoek. Ook het ritueel is van belang, aangezien zaken als 'gebed' en 'vasten' ook hun weerslag (kunnen) hebben op het publieke domein, door middel van oproep tot het gebed en 'veranderende' leefpatronen tijdens de vastenmaand, etc. Ten slotte is de organisatie, ook van invloed zijn op het publieke domein: Een moskee heeft een andere

uitstraling dan een gotische kerk of een hindoe tempel, en de (publieke) verkondigingen van bijvoorbeeld een imam kunnen heel anders zijn dan die van een dominee, terwijl zij beiden van grote invloed op het handelen en denken van mensen kunnen zijn. Bovendien kan de organisatie van moslims ertoe leiden dat zij een duidelijkere stem krijgen in het publieke domein.

3.2.2 De Islam

De Islam is met 1,3 miljard aanhangers de dominante religie in het Midden Oosten, vanaf Noord Afrika tot aan Centraal Azië. Echter, de helft van alle moslims ter wereld leven in vier landen buiten het Midden Oosten; in Indonesië, Pakistan, Bangladesh en India. In Europa leeft (op het moment dat Turkije niet tot Europa wordt gerekend) een relatief klein aantal autochtone moslims, voornamelijk in Zuidoost Europa (Albanië, Bosnië en Servië) (Rubenstein, pp 184–187).

In de afgelopen decennia is het aantal moslims in andere delen van de wereld, met name Noord-Amerika en West-Europa, sterk toegenomen. In Europa maken moslims op dit moment vijf procent van de totale bevolking uit. Deze groei is in belangrijke mate op gang gekomen door de migratie uit de voormalige koloniën na de onafhankelijkheid (met name Noord Afrika), door een toename van arbeidsmigranten uit verschillende landen sinds de jaren 60, en door een gestage influx van (politieke) vluchtelingen in de laatste jaren. Meer over de komst van Islam naar Nederland in paragraaf 3.3.

Als de vier dimensies van religie van Jansen (2005) worden toegepast op het Islamitische geloof, dan kan er als volgt een schets van de islamitische religie worden gemaakt:

1. De Islamitische Geloofsleer:

De geloofsleer van de Islam gaat uit van een lineaire heilsgeschiedenis die begint bij de schepping en eindigt bij het Laatste Oordeel op de Dag van de Opstanding. In de loop van deze heilsgeschiedenis heeft God via profeten de mens van openbaringen voorzien. De eerste profeet was Adam, de laatste profeet was Mohammed (570–632).

Bij het Laatste Oordeel op de Dag van de Opstanding oordeelt God over de daden van de mens, en beërfcht deze het Paradijs of het Hellevuur. Mohammed is 'het zegel der Profeten', en de aan hem geopenbaarde tekst, de Koran, is net als God zelf ongeschapen. God is zonder begin, zonder einde, ondeelbaar, alomtegenwoordig, alwetend en almachtig. De kortste islamitische geloofsbelijdenis luidt: 'Er is maar één God en Mohammed is zijn gezant'.

2. De Islamitische gedragsleer:

Een breed scala aan handelingen valt binnen het bereik van de islamitische gedragsleer: van de details van het erf- en strafrecht, koop en verkoop, de spijswetten tot persoonlijke hygiëne en kleding.

De islamitische wet wordt meestal de sharia genoemd. Het Arabische woord sharii<a heeft meerdere betekenissen, onder andere 'openbaring' en 'pad'. De sharia is het pad dat een goede moslim in dit leven moet volgen. Moslims zijn gehouden elkaar 'het goede te bevelen en het kwade te verbieden', waarbij goed en kwaad dan gedefinieerd worden zoals dat in de handboeken van de sharia is gebeurd.

3. Het Islamitisch ritueel:

Het ritueel wordt vaak gezien als de kern van het Islamitische geloof, namelijk de vijf zuilen:

1. De geloofsbelijdenis
2. Het gebed
3. Het vasten
4. De pelgrimage
5. De godsdienstbelasting (Rubenstein, pp 184–187).

Jansen geeft hierover de volgende uitleg:

De kern van de geloofsbelijdenis wordt gevormd door de zin: 'Er is maar één God die het waard is vereerd te worden, dat is God de bron van de gehele schepping, en Mohammed is zijn boodschapper'.

Het gebed dient vijf keer per etmaal te worden verricht. De dag wordt ten behoeve van dit gebed in vijf delen verdeeld. Die delen beginnen bij (1) de zonsondergang, (2) de avond, (3) de ochtend, (4) het middaguur, (5) de namiddag. Wie het gebed verricht dient ritueel 'rein' te zijn. De gelovige moet zich dus van te voren wassen. Aan het gebed gaat een oproep (adhaan) vooraf. Het gebed wordt verricht in de richting van Mekka. Vrijdagmiddag wordt het gebed gemeenschappelijk in de moskee gehouden en gaat er een preek aan het gebed vooraf.

Het vasten gebeurt tijdens de Ramadan. De Ramadan is de negende maand van het islamitisch jaar. Moslims vasten dan van zonsopgang tot zonsondergang. Het jaar van de islamitische kalender is 11 dagen korter dan het zonnejaar van de standaardkalender, de Ramadan valt dus elk jaar 11 dagen eerder. De Ramadan eindigt met het Suikerfeest.

De bedevaart naar Mekka (Hadj), in de twaalfde maand van de islamitische kalender hoeft een moslim slechts een keer in zijn leven te maken. De bedevaart herdenkt het offer van Abraham. Het ritueel, dat zich afspeelt rond Mekka, neemt enkele dagen in beslag. Hoogtepunt is het Offerfeest, op de tiende dag van de maand.

De vijfde zuil, de godsdienstbelasting, houdt in dat een moslim genereus moet zijn in liefdadigheid.

4. De organisatie

In principe kent de Islam geen geestelijkheid. Islamitische religieuze leiders worden niet gewijd en delen geen sacramenten uit, maar voorzien in hun onderhoud met lesgeven (over de regels van de islam), preken, en het geven van advies over de interpretatie van de regels. Toch is er sociologisch gezien wel degelijk sprake van professionele religieuze leiders, die als een soort gilde zijn georganiseerd, en zich vaak onderscheiden van andere moslims door kleding, baarddracht en opleiding. De islamitische religieuze leiders, met uitzondering van de sjiïeten, kennen geen hiërarchie, maar vormen een vrije onafhankelijke geleerdenrepubliek.

Omdat dit onderzoek zich toespitst op wat de betekenis van de Islam in het publieke domein is, wordt er hier niet verder op de inhoud ingegaan. Met name de Islamitische gedragsleer en het ritueel komen tot uiting in het publieke domein en zijn dus van belang zijn voor dit onderzoek.

Praktische zaken waarmee in het publieke domein van Nederland en van Utrecht te maken heeft zijn bijvoorbeeld de kledingvoorschriften zoals het dragen van een hoofddoek of een burka (al bestaat er discussie over het feit of de hoofddoek en de burka een religieus of een cultureel verschijnsel zijn). Verder hebben bijvoorbeeld ook de Islamitische spijswetten invloed op het publieke domein in Nederland, bijvoorbeeld in cafés en restaurants, maar ook in bedrijfskantines. Wat betreft het ritueel worden vooral ‘het gebed’ en ‘het vasten’ zichtbaar in het publieke domein. Zo roepen moskeeën op tot het gebed, maar het 5 maal daags bidden kan ook op werkplekken tot een nieuwe situatie leiden. Ook ontstaat er in de vastenmaand (wanneer moslims tussen zonsopgang en zonsondergang vasten) een nieuwe situatie, met daaruit voortkomend een ‘nieuwe’ feestdag.

3.2.3 Stromingen binnen de Islam

Afgezien van bovengenoemde gemeenschappelijke religieuze voorschriften, is de Islam als religie zeer pluriform. De moslimwereld is in geografisch, cultureel en politiek opzicht zeer divers. Toch wordt de Islam in het Westen vaak ten onrechte geassocieerd met culturele tradities en politieke regimes in het Midden-Oosten.

De islamitische geloofstraditie kent twee hoofdstromingen: de soennitische en de sjiitische. Ongeveer 84 procent van de moslimwereld is soenniet (SCP, 2004, pp. 5–31). De term ‘soenniet’ betekent in het Arabisch: ‘personen die het voorbeeld van de profeet Mohammed volgen en de gemeenschap van de moslims in stand houden’. Het kenmerk van de soennitische traditie van de Islam is dat deze naast de Koran ook de traditie van de profeet Mohammed als uitgangspunt heeft. De ‘Traditie’ (De Soennah) beschrijft de levenswijze van de profeet Mohammed en de eerste generatie moslims. Het is deze levenswijze die voor de soennieten naast de Koran centraal staat. Ook de wetgeving is voornamelijk gebaseerd op deze twee bronnen. Daarnaast kent de soennitische Islam nog twee bronnen van de religieuze rechtsontwikkeling, namelijk de analogie en de consensus van de Schriftgeleerden. De soennitische traditie van de Islam kent geen formele geestelijke hiërarchie. In principe staat het de gelovigen vrij tot wie zij zich wenden voor leiding. In de praktijk beroepen de ‘gewone’ mensen zich op de imams (WRR, 2006, pp. 89–138).

Het verschil tussen de soennitische en de sjiitische richting is in oorsprong politiek-theologisch van aard. De sjiitische minderheid vond dat de profeet Mohammed alleen door een afstammeling van hem kon worden opgevolgd. Zij vonden dat Ali (de neef en schoonzoon van de profeet Mohammed) en zijn nazaten recht hadden op het leiderschap na het overlijden van de profeet Mohammed. De nazaten van Ali, de zogenaamde twaalf imams, zijn in de ogen van de sjiieten de ‘plaatsbekleders’ van Allah op aarde en de erfgenamen van de kennis van de profeet Mohammed. Ze zijn onfeilbaar en de enige autoriteit inzake religie en politiek (WRR, 2006, pp. 89–138).

Hoewel ook de soennieten een groot respect hebben voor het gezin en de nakomelingen van de profeet Mohammed, zien ze politieke zaken niet als kwesties van geloof maar meer als wereldlijke zaken. Ze vinden dat ‘stemmen’ of de consensus van vooraanstaande figuren voldoende basis vormen om de politieke leider van de geloofsgemeenschap te kiezen.

Er is ook nog een theologisch onderscheid te maken. In de sjiitische traditie is sprake van een levendige en emotionele cultus rond de twaalf imams. Voor soennieten ligt de waarheid in de geschriften en treden de geestelijke leiders minder op de voorgrond. Ook kan gezegd

worden dat de godsbeleving bij sjiieten gevoelsmatiger en emotioneler is (WRR, 2006, pp. 89–138).

Binnen de moslimgemeenschap in Nederland is ook sprake van een verscheidenheid aan afkomsten en achtergronden, zowel geografisch als cultureel. De belangrijkste moslimgroepen in Nederland hebben Turkse, Arabische (vooral Marokkaanse) of Surinaams-Hindostaanse wortels. En zelfs binnen deze ‘etnische’ groepen bestaat een grote diversiteit. Vooral binnen de Turkse moslimgemeenschap bestaan er belangrijke sociaal-politieke verschillen (WRR, 2006, pp. 89–138).

Naast deze grotere ‘etnische’ groepen zijn er ook een groot aantal kleinere moslimgemeenschappen afkomstig uit diverse landen, waaronder Indonesië, Palestina, Bosnië, Somalië en Pakistan. Behalve de Indonesiërs zijn de laatstgenoemde groepen vanaf de jaren tachtig naar Nederland gekomen, meestal als vluchteling.

Wat betreft de invloed van deze verschillende stromingen op het publieke domein in Nederland, kan gesteld worden dat de overgrote meerderheid de soennitische stroming binnen het geloof aanhangt. Zij zullen zich in de ogen van de ‘buitenwacht’ niet significant anders presenteren dan de kleinere groep sji-ieten. De dracht van de hoofddoek van Turkse vrouwen kan anders zijn dan die van Marokkaanse vrouwen. Dit houdt verder geen verband met de soennitische of sjiëtische richting binnen de Islam.

De wezenlijke verschillen treden pas op bij groeperingen die bijvoorbeeld groot belang hechten aan een Islamitische inrichting van de staat; of bij radicaal religieus-politieke bewegingen. Hun uitingen in het publieke domein zullen anders zijn dan die van de overgrote meerderheid van soennitische en sjiëtische moslims. In Nederland wordt vaak het verband gelegd tussen radicaal religieus-politieke bewegingen en het dragen van gezichtsbedekkende kleding (burka’s) door vrouwen en het dragen van gewaden door mannen. Er is hier echter nog te weinig onderzoek naar gedaan, en het blijkt dat vrouwen om uiteenlopende rededen kiezen voor het dragen van gezichtsbedekkende kleding. De beweegredenen die wel bekend zijn, zijn de onder andere vroomheid, strategisch gedrag, identiteitsbescherming, de culturele dimensie, en ten slotte ook het Salafisme. Echter over dit laatste kan gezegd worden dat er in Nederlands ook verschillende imams zijn die als ‘Salafistisch’ worden bestempeld, maar die het dragen van een burka juist afwijzen (Vermeulen, 2006, pp. 25–28). Voor dit moment kan dus geconcludeerd worden dat de religieuze verscheidenheid van moslims in Nederland geen zeer grote invloed heeft op de uitingen in het publieke domein. Een uitzondering hierop lijkt de radicaal religieus-politieke beweging te zijn, maar er kan niet gesteld worden dat er een causaal verband bestaat tussen deze beweging en een ‘andere’ verschijningsvorm in het publieke domein.

3.3 De komst van de Islam naar Europa en Nederland

Na het christendom is de Islam de tweede religie in Europa. De overgrote meerderheid van moslims in Europa bestaat uit migranten en hun nakomelingen. In de naoorlogse periode hebben grote groepen migranten uit Islamitische landen zich in West-Europa gevestigd. Zij werden aangetrokken als gastarbeiders vanuit het Middellandse Zeegebied (SCP, 2004, pp. 5–16). In het thuisland was de economische situatie zo slecht dat men daar geen toekomst wilde of kon opbouwen (Schnabel, 2004, pp.81–86). De grote economische groei in Europa

en Nederland zorgde voor een tekort aan arbeidskrachten. Jong arbeidspotentieel werd daarom vanuit het middellandse zeegebied gerekruteerd om in de productie te werken. Door gezinshereniging ontstonden vanaf de tweede helft van de jaren zeventig volwaardige moslimgemeenschappen. Tot aan vandaag is 'gezinshereniging' de belangrijkste vorm van migratie, maar ook politieke vluchtelingen zorgen recentelijk voor een belangrijke migratiestroom. De belangrijkste groepen moslim migranten uit het Middellandse Zeegebied komen uit Turkije, Marokko, Algerije en Tunesië. In West-Europa werden de migranten dé spil van de productie-industrie. Zij leefden zowel in de grote als in kleine steden van Europa, afhankelijk van waar de fabrieken stonden. Zij kwamen echter bijna allemaal in achterstandswijken terecht (Buijs, 2004, pp. 1-47).

Behalve deze stroom arbeidsmigranten hebben zowel Groot-Brittannië, Frankrijk als Nederland sinds de jaren vijftig te maken gehad met een grote stroom 'postkoloniale migranten'. Daarbij kreeg Groot Brittannië te maken met grote getale Indiërs, Pakistani, Bangladeshi en mensen uit de Carribean, onder hen ook vele moslims. Onder de Nederlandse postkoloniale migranten waren relatief weinig moslims, een klein aantal uit Indonesië en de Molukken en een iets grotere groep vanuit Suriname (zie voor de recentelijke cijfers tabel 3.1). Deze migranten waren niet formeel gerekruteerd zoals de gastarbeiders vanuit het Middellandse Zeegebied, maar hun sociaal-economische en politieke positie toonde veel overeenkomsten. Zij eindigden vaak met hetzelfde soort (laag opgeleid) werk en woonden in dezelfde wijken. Maar, er waren ook belangrijke verschillen tussen deze twee groepen. Omdat de postkoloniale groepen afkomstig waren uit de voormalige koloniën, verkregen zij veelal gemakkelijker de nationaliteit van het migratieland. Bovendien hadden zij vaak al een opleiding gevolgd in de taal van het ontvangende land en waren zij meer bekend met de geldende normen, waarden en praktijken van de ontvangende landen. Ten slotte bestonden de gemeenschappen van postkoloniale migranten óók uit hogere economische klassen, terwijl de groep gastarbeiders alleen uit een arbeidersklasse bestond. Dit had invloed op de capaciteit van de postkoloniale migranten om zich te kunnen organiseren en hun mogelijkheden om politieke invloed te gaan uitoefenen (Buijs, 2004, pp. 1-47).

Als derde stroom migranten kent Nederland, net als de buurlanden, een recente en zeer diverse instroom van asielzoekers, vluchtelingen, studenten en professionals uit gedeeltelijk of overwegend islamitische landen (onder meer uit ex-Joegoslavië, Somalië, Iran en Irak, verschillende Afrikaanse landen en meer recentelijk ook uit Afghanistan).

3.4 De religieuze situatie in Nederland

Nederland telt officieel ruim 7 miljoen christenen, circa 44 procent van de bevolking. Het percentage hiervan dat zijn geloof daadwerkelijk beleid is veel kleiner. Daarnaast lopen de schattingen ten aanzien van het aantal moslims in Nederland uiteen van 857.000 (CBS, 2007) tot ongeveer 950.000 (WRR, 2006), dus 5 a 6 procent van de bevolking. Volgens schattingen van de WRR (2006) tellen de overige grote religies samen tussen de 300.000 en 450.000 aanhangers of leden. In Nederland leven tussen de 100.000 en 200.000 Hindoestanen. Het aantal Joodse mensen in Nederland is (afhankelijk van de definitie) tussen de 30.000 en 45.000; de schatting van het aantal mensen dat zich aangetrokken voelt tot de Boeddhistische religie loopt sterk uiteen: van 70.000 tot 450.000 mensen in Nederland.

3.4.1 Islam in Nederland

Zoals gezegd is de Islam is inmiddels de tweede religie van Nederland, bijna 6 procent van de bevolking. In de grote steden ligt dit percentage op bijna 10 procent; in Rotterdam is 13 procent van de inwoners moslim. Het overgrote deel van de moslims in Nederland is van Turkse (ongeveer 320.000) en Marokkaanse (ongeveer 285.000) afkomst (zie tabel 3.1 voor de herkomstlanden van allochtonen en islamieten in Nederland). Schattingen van het aantal moslims zijn gedeeltelijk afgeleid van religiecijfers in de herkomstlanden. Zo zou in Turkije 94 procent van de Turken en in Marokko 97 procent van de Marokkanen moslim zijn (SCP, 2004, pp. 5–16).

Uiteraard gaat het om oppervlakkige schattingen. Niet alle burgers die als moslim worden geteld zijn godsdienstig of identificeren zichzelf als moslim. Bovendien omvat de verzamelnaam ‘moslims’ een brede waaier van religieuze richtingen zoals ook te lezen in paragraaf 3.2.3. Van belang voor een goed begrip van de cijfers is ook het bezwaar dat de betekenis van religieuze zelftoewijzing voor de islam minder duidelijk is dan voor christelijke kerken. Moslimgemeenschappen zijn geen georganiseerde religieuze verbanden met formele ledenlijsten en bestuursorganen, waar christelijke kerken dat wel zijn. De scheidslijn tussen moslim en niet-moslim is dus niet duidelijk te trekken. Dit betekent dat alleen grove schattingen gemaakt kunnen worden.

Tabel 3.1: Herkomst landen allochtonen en Islamieten in Nederland, 2006

	Aantal personen	Aantal Islamieten	Aantal Islamieten
	X 1000	%	X 1000
Niet Westerse Allochtonen	1.720	47	815
Waarvan:			
Turken	365	87	318
Marokkanen	323	92	297
Surinamers	332	10	33
Afghanen	37	84	31
Irakezen	44	63	28
Somaliërs	20	95	19
Pakistani	18	100	18
Iraniers	29	43	12
Overige herkomstgroeperingen	552	11	58
Westerse Allochtonen	1.428	3	38
Totale Bevolking	16.334	5	857

Bron: CBS, 2007

3.4.2 Institutionaliserings van de Islam in Nederland

Sinds de komst van de Islam naar Nederland hebben zich belangrijke ontwikkelingen binnen de moslimgemeenschap voorgedaan. Eerder verzamelden moslims zich in kleine lokale gemeenschappen, nu hebben moskeeën benoemde imams en zijn zij gehuisvest in meer geschikte accommodaties. Terwijl men in de eerste jaren slechts gebedsruimte wilde hebben voor tijdens de Ramadan en andere belangrijke dagen, kwam later de wens om op de vrijdagen, maar ook op andere dagen de mogelijkheid hebben om naar de moskee te gaan (Shadid, 1991, pp. 89–121).

Men wilde gezamenlijk de religieuze dienst houden en daarbij voelde men de noodzaak een sociaal netwerk te organiseren dat was gebaseerd op een overeenkomstige religieuze identiteit (Shadid, 1991, pp. 89–121). Deze behoeften hebben ervoor gezorgd dat de institutionalisering van de Islam verder werd gestimuleerd. Daarbij kwam later de noodzaak om kinderen te onderwijzen. Al gauw werden de moskeegebouwen in Nederland gebruikt voor verschillende doeleinden: het gebed, onderwijs en religieuze feesten en ceremonies.

Een stimulans in deze ontwikkeling van een steeds groter wordende pluriformiteit in functies van de moskeegebouwen was het beleid van de Nederlandse regering die zich onthield van het subsidiëren van puur religieuze activiteiten, maar verschillende sociale en culturele activiteiten wel financieel wilde ondersteunen. Dit heeft ervoor gezorgd dat de moslim gemeenschap indirect financieel en sociaal kon versterken (Shadid, 1991, pp. 89–121). Zie hiervoor verder hoofdstuk vijf ten aanzien van het beleid van de Nederlandse overheid.

De meeste Nederlandse moskeeën zijn georganiseerd in de wettelijke vorm van een stichting of een vereniging, voorgezeten door een bestuur. De leden van het bestuur zijn verantwoordelijk voor de financiën van de moskee en zij wijzen ook de imam aan. Van het bestuur van de moskee wordt niet alleen verwacht dat zij de moskee besturen, maar ook dat zij contact onderhouden met de niet-islamitische omgeving. Daarvoor is het van belang dat zij goed Nederlands spreken en op de hoogte zijn van de Nederlandse wet en de Nederlandse maatschappij. Op 30 Mei 1986 hebben imams dezelfde status gekregen als predikanten en priesters, dit betekent dat zij ‘geestelijk ambtsdragers’ zijn (Shadid, 1991, pp. 89–121).

3.4.3 Ontwikkelingen binnen moskeeën in Nederland

Hoeveel moskeeën er precies in iedere gemeente zijn, wie de bestuursleden zijn, welke activiteiten er ontplooid worden en hoe ze gefinancierd worden is niet altijd duidelijk. Sommige moskeeën hebben internetsites waarop al dit soort informatie wordt vermeld. Bij de meerderheid van de moskeeën is dit echter minder duidelijk (Arts, 2008, pp.47–61).

Voordat naar de rol van de moskee in het Nederlandse publieke domein gekeken wordt, wordt kort stilgestaan bij de functie van de moskee op zich. Een moskee is boven alles een gebedshuis, echter zoals ook te lezen in de vorige paragraaf is de moskee zich steeds meer gaan bewegen op maatschappelijk gebied. De religieuze functie houdt in dat er in de moskee vijf keer per dag kan worden gebeden onder leiding van de imam. Naast het leiden van de dienst geeft hij (in de moskee of bij mensen thuis) religieuze adviezen en kan hij betrokken zijn bij rituelen zoals bij geboorte, dood of huwelijk.

De cultureel-maatschappelijke rol komt vaak tot uiting in de aan de moskee gelieerde jongerenvereniging of sociaal-culturele stichting. In het rapport ‘Laat het van twee kanten komen’ (Driessen, 2004, pp.11–21) worden de maatschappelijke activiteiten van de moskee ingedeeld in 3 categorieën. Ze zijn gericht op de emancipatie van de achterban, participatie in de Nederlandse samenleving en/of gericht op integratie. De eerste categorie komt aanzienlijk het meest voor: allerlei voorlichtings- of thema-avonden, werkgroepen, vormen van ontmoeting en maatschappelijk werk ten behoeve van de achterban. De tweede categorie komt daarna het meest voor. Activiteiten gericht op integratie komen vooralsnog het minst voor. De educatieve functie wordt in de moskee vervuld door het geven van scholing in het weekend.

De scheiding tussen maatschappelijke activiteiten en religieuze activiteiten is niet heel scherp te stellen. Bestuursleden zien de moskee in de eerste plaats als een gebedsruimte, maar de maatschappelijke rol is daar onlosmakelijk aan verbonden. Zo bespreken de meeste imams in hun preken ook maatschappelijke thema's (Arts, 2008, pp.47-61).

Inmiddels zijn in Nederland een aantal imamopleidingen van start gegaan. De Hogeschool InHolland (in Diemen en Den Haag) en vijf grote islamitische koepelorganisaties hebben gezamenlijk gewerkt aan het programma van de opleiding (Arts, 2008, pp.47-61). Met het diploma kunnen afgestudeerden aan de slag als imam, islamitisch geestelijk verzorger of islamitisch sociaalpedagogisch werker. Maar imams worden betaald door de eigen gemeenschap en als de imam niet bevalt, kan deze worden ontslagen. De gemeenschap zit niet altijd te wachten op de maatschappelijk georiënteerde preken van de imam.

Een moskee heeft vaak een aan de moskee gelieerde vereniging of stichting. Deze staat als zodanig geregistreerd bij de Kamer van Koophandel. Dit gebeurt vaak om praktische redenen. Hierdoor kan men in het maatschappelijk veld opereren zonder religieuze nadruk. Dit is in Nederland buitengewoon belangrijk zeker wanneer het gaat om het verkrijgen van subsidie. Het bestuur van de stichting wordt vaak gevormd door dezelfde personen die ook het bestuur van de moskee vormen.

Tot op heden bestaat het overgrote deel van de moskeebestuurders uit mannen van middelbare leeftijd. Langzaam maar zeker gaan besturen echter meer openstaan voor het idee dat vrouwen en jongeren in de besturen plaatsnemen. Die verschuiving gaat echter zeer langzaam (Arts, 2008, pp.47-61).

Uit onderzoek van Canatan (2005) blijkt dat hoe jonger besturen zijn, hoe actiever de moskee zich beweegt in het maatschappelijk middenveld. Een generatiewisseling binnen moskeebesturen wordt gezien als de 'motor van de verandering'. Uit hetzelfde onderzoek blijkt echter dat op dit moment slechts 5 procent van de in Nederland geboren islamitische jongeren actief is in de moskee. De verwachting is dat jongeren in de toekomst steeds actiever zullen worden. Belangrijk is ook op te merken dat bovenstaande processen, per moskee verschillend worden doorgemaakt. De ene moskee heeft al jaren jongere en/of vrouwelijke bestuurders terwijl de andere moskee hier nog niet aan toe is.

3.4.4 Islamitische organisaties in Nederland

Momenteel heeft de Turkse gemeenschap in Nederland de meeste officiële maatschappelijke organisaties, gevolgd door Marokkanen en Surinamers. Er zijn naar schatting 356 Turkse islamitische organisaties, 171 Marokkaanse en 89 Surinaamse. Als het gaat om moskeeën dan waren er volgens de Nederlandse moskeedatabase eind 2003 in totaal 453 moskeeën in Nederland. De meerderheid Turks (245), dan volgen de Marokkaanse (150) en een klein aantal Surinaamse moskeeën (33). Onder de 25 overige moskeeën vallen 2 Indonesische, 2 Molukse, 4 Pakistaanse, 1 Somalische en 1 Bosnische moskee. De spreiding van moskeeën over Nederland is niet gelijkmatig. De meeste moskeeën zijn te vinden in de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Verder zijn er relatief veel moskeeën te vinden in Midden- en Zuid Nederland, rond Eindhoven en in Twente (WRR, 2006, pp. 89-138).

Vanuit het rapport van de WRR (2006) kunnen binnen de Turks Islamitische geloofsgemeenschap in Nederland vijf belangrijke georganiseerde groepen onderscheiden

worden. Hiervan zijn Diyanet, Milli Gorus, de Suleymanli's en de Nurcu's allen soennitisch. Zij wijken theologisch niet veel van elkaar af, sociaal-maatschappelijk zijn er wel belangrijke verschillen. De Alevieten zijn een verre afsplitsing van de sjiitische traditie. De kenmerken van de verschillende stromingen in Nederland zijn de volgende:

1. Islamitische Stichting Nederland (ISN)/ Diyanet

Diyanet was in 2003 eigenaar en beheerder van 151 moskeeën in Nederland. De president en de leden van de Hoge Raad voor Religieuze Zaken, het hoogste orgaan binnen Diyanet, zijn benoemd door de Turkse regering. De Turkse Diyanet stuurt imams naar Nederland voor een periode van maximaal 4 jaar. Diyanet betaalt de salarissen, maar bemoeit zich niet met de wijze waarop de imam zijn werk doet.

2. Milli Görüs

Milli Görüs is een sociaal politieke beweging in Turkije, maar ook in Nederland. Zij menen dat de islam vertaald moet worden naar de huidige tijd en moet proberen antwoorden te vinden voor hedendaagse maatschappelijke problemen van het land waarin de leden zich bevinden. Zij willen zich geheel richten op de integratie van Turkse moslims in de Nederlandse samenleving. In Nederland hebben zij 42 moskeeën en nog eens 40 aan de moskee gelieerde verenigingen onder hun beheer, onder andere jongeren-, studenten-sport- en vrouwenbewegingen.

3. Suleymanli's/SICN

Deze groep is met name gericht op het organiseren van Korancursussen voor kinderen en jongeren. Op dit moment telt SICN in totaal 72 lidorganisaties waarvan 38 aangesloten moskee-organisaties en 34 organisaties waarmee op verschillende terreinen en voor verschillende projecten wordt samengewerkt.

4. Nurcu's

Dit is maar een kleine beweging in Nederland. Ze staan bekend als open- en andersdenkend en zij komen niet bijeen in moskeeën maar in madrasa's (een soort studiehuisen die voornamelijk gericht zijn op educatie). Een tak van deze beweging is intensief bezig met het oprichten en beheren van jongens- en meisjes internaten en scholen in Turkije en vooral daarbuiten. In Nederland beheert deze beweging ruim tien internaten.

5. Alevieten

Alevieten zijn een afsplitsing van de sjiitische stroming binnen de Islam. Alevieten benadrukken de innerlijke dimensie van religie en propageren een vrijzinnige vorm van de islam. Zij keren zich af van de zeer gedetailleerde gedragsvoorschriften en leggen de nadruk op algemeen geformuleerde grondregels. Op dit moment zijn er 14 aangesloten verenigingen in heel Nederland. In de meeste grote steden zijn zij georganiseerd. Zij gaan niet naar de moskee, maar naar cemevi's (hier gaat het meer om de samenkomst van mensen dan om de religieuze eredienst).

Volgens de grondwet van Marokko is de islam de staatsgodsdienst. In (bijna) alle aspecten van het Marokkaanse sociaal-culturele leven neemt de islam een belangrijke plaats in. In de 150 Marokkaanse moskeeën in Nederland worden imams aangesteld door lokale organisaties en worden betaald door de gemeenschap (WRR, 2006 pp. 89-138).

Binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland is de 'politieke islam' in opkomst, vooral onder jongeren van de tweede en de derde generatie. Zij sluiten zich onder andere aan bij de

Salafiyya-groep of de groepering van Moslim-broeders. De Salafiyya-groep heeft een orthodox uitgangspunt en streeft naar het herstel van traditionele normen van de islam. De Moslim-broeders zijn vooral actief op cultureel en sociaal gebied. Ten slotte is binnen de Marokkaanse gemeenschap de Tabligh-organisatie actief. Ook zij houden zich bezig met de traditionele betekenis van de Islam (WRR, 2006 pp. 89-138).

Volgens schattingen van de WRR leven er in Nederland ongeveer 45.000 Surinaams-Hindoestaanse moslims, vooral Hindoestanen en Javanen. Er zijn bijna 90 Surinaams islamitische organisaties. De meeste soennitische moskeeën zijn aangesloten bij de koepelorganisatie 'World Islamic Mission'. Naar eigen zeggen tellen zij 25 moskeeën. De grootste groep bestaat uit Surinaamse moslims; daarnaast zijn ook moslims uit Pakistan en India aangesloten.

3.4.5 Ontwikkelingen binnen de Islam in Nederland

De islam in Westerse landen is niet alleen een voortzetting van meegebrachte religieuze, culturele en politieke tradities uit de herkomstlanden. In de meeste gevallen betekende de migratie een breuk met de religieuze kennis, kaders en structuren in het land van herkomst. De institutionalisering van de islam komt tot stand door gemeenschapsvorming aan allochtone zijde, internationale invloeden, nationale wet- en regelgeving in het ontvangende land én de publieke en politieke opinie in het ontvangende land (hierover meer in hoofdstuk vijf).

De eerste generatie moslims in Nederland vormde een sterk naar binnen gerichte en bijgevolg naar buiten toe weinig zichtbare geloofsgemeenschap. Vanaf de jaren 80 werden door de publieke erkenning van de Islam de wet- en regelgeving van belang voor de institutionalisering van de Islam in Nederland. In het Nederlandse beleid ten aanzien van minderheden paste namelijk het opstellen van regels voor zaken zoals rituele slachting en het vestigen van moskeeën. Dat Nederlandse beleid onderscheidde zich al vroeg van andere ontvangende landen door de uitbreiding van inclusieve legale, sociale en politieke rechten naar niet-Nederlanders. Om hun belangen te behartigen, konden moslims in Nederland bovendien een beroep doen op een gevestigde politieke traditie van "verzuiling" - het idee dat de vorming van Nederlandse maatschappij berust op vreedzame co-existentie van soevereine gemeenschappen onder één dak: de vier religieuze/ ideologische zuilen van het calvinisme, het katholicisme, het socialisme en het liberalisme (SCP, 2004, pp. 5-16).

Een studie van SCP en Ercomer-ICS (2004) toont recentelijk een globaal patroon van voortgaande secularisatie onder moslims. Echter uit een onderzoek van Van Praag (2006) blijkt dat het hierbij gaat om een terugloop in de religieuze participatie (bijvoorbeeld door middel van moskeebezoek) en veel minder de religieuze identificatie en beleving. Zowel onder eerste als tweede generatie Marokkanen in Nederland is de religieuze identificatie onverminderd van belang (98 procent geeft aan gelovig te zijn). Er zijn ook nauwelijks verschillen in religieuze identificatie tussen laag- en hoogopgeleide. Het percentage Turken dat zich tot een geloof berekend is vergelijkbaar hoog. Als het gaat om de religieuze praktijk blijkt dat een minderheid van de Marokkanen (35 procent) wekelijks de moskee bezoekt. Voor Turken wordt dit percentage geschat op 38 procent. Oudere Marokkanen zijn vaker in de moskee te vinden dan jongeren en laagopgeleiden bezoeken de moskee vaker dan

hoogopgeleiden (Praag, 2006, pp 44–48). De secularisatie treft dus veel meer de religieuze participatie dan de religieuze identificatie.

Nieuwe ontwikkelingen in de beleving en de organisatie van de islam in Nederland staan niet los van veranderingen in de autochtone beeldvorming over moslims en de islam. Na de terroristische aanslagen van 11 september 2001 in de VS nam het publieke debat in Nederland een dramatische wending, voor zover anti-islam standpunten en gevoelens sindsdien vrijer worden geuit, ruim aandacht krijgen in de media, en herhaaldelijk voorwerp zijn van partijpolitieke strijd (zie ook hoofdstuk vijf) (SCP, 2004, pp.5–16).

Na de aanslagen van 11 september 2001, de moord op de rechtse politicus Pim Fortuyn en de moord op cineast Van Gogh wordt steeds vaker, ook in Nederland gesproken over de 'opkomst van radicaliserende moslims'. Dat dit (mede) een reactie is op het feller gevoerde politieke en publieke debat, blijkt uit het AIVD rapport over 2006. De AIVD (Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst), presenteerde in haar jaarrapport over 2006 dat de radicalisering onder moslimjongeren (onverminderd) doorzet. Dit wil niet zeggen dat daardoor de terreurdreiging ook toeneemt, maar steeds meer moslimjongeren wijzen integratie af, en keren de democratische rechtstaat de rug toen. Er zijn verschillende oorzaken aanwijsbaar voor het radicaliserende gedrag. De internationale geopolitieke verhoudingen zijn daar een voorbeeld van: moslimjongeren in West-Europa en in Nederland identificeren zich steeds vaker met de slachtoffers van de oorlogen in Irak en Afghanistan en van het conflict tussen Israel en de Palestijnen. Verder speelt ook de sociaaleconomisch achtergestelde situatie van de moslimjongeren een belangrijke rol (Groen, 2007).

Echter daarnaast, blijkt dat ook uitspraken door politici kunnen leiden tot afkeer van de samenleving. Een goed voorbeeld hiervan zijn van Tweede Kamerlid van de PVV (Partij Voor de Vrijheid) Geert Wilders, maar bijvoorbeeld ook van oud PvdA-lid Ehsan Jami. De AIVD constateert dat 'de toon van het debat en de taal die wordt gebruikt' radicalisering in de hand kan werken. Als jongeren worden weggezet als achterlijke en gevaarlijke moslims versnelt het proces van vervreemding van de samenleving. Dit kan uiteindelijk leiden tot bepaalde vormen van radicalisering (Groen, 2007).

Transnationale Dimensie

Tot slot, nieuwe technologie heeft er voor gezorgd dat de imam een nieuw publiek heeft gekregen. Televisie, radio en internet hebben ertoe geleid dat er een andere manier is ontstaan waarop de moslim gemeenschap kan discussiëren. Bovendien is er een andere manier ontstaan waarop moslim leiders hun aanhang kunnen behouden en nieuwe volgers kunnen aantrekken (Esposito, 2003, pp.193–210).

In Europa en in Nederland kunnen door middel van satelliet ontvangers programma's direct televisie uit Turkije, Marokko, Saudië Arabië en London worden gevolgd. In de verschillende live programma's waar wordt gevraagd te bellen, blijken veel van de bellers Europese moslims te zijn, wat betekent dat er een belangrijke transnationale dimensie zit aan het publiek en aan de interpretatie van Islam. In het kort betekent de komst van nieuwe technologie maar ook traditionele media, dat de zichtbaarheid van religieus leiderschap is verschoven van de privé sfeer van de moskee naar de veel meer toegankelijke en zichtbare

publieke sfeer. Dit maakt religieus leiderschap meer toegankelijk voor moslim publiek, en meer zichtbaar voor niet-moslims (Esposito, 2003, pp.193-210).

3.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat religie op verschillende manieren gedefinieerd kan worden. In dit onderzoek wordt met name gekeken naar de functionalistische benadering van religie. Het gaat niet om het begrijpen van de kern van religie, maar om de manier waarop religie zichtbaar wordt en de sociale kenmerken die het kan hebben. Het zijn dan ook de kenmerken gedragsleer, ritueel en organisatie, die van belang zijn voor dit onderzoek. Dit zijn de aspecten van religie die zichtbaar zijn en tot uiting kunnen komen in de openbare ruimte.

De Islam is sinds de jaren 60 een belangrijke religie in Europa en Nederland. Met name door de komst van grote groepen arbeidsmigranten vanuit het Middellandse Zeegebied. Momenteel is de Islam geïnstitutionaliseerd in de Nederlandse samenleving. Verschillende stromingen, met name Turkse en Marokkaanse moslims, hebben hun eigen organisaties in Nederland en ook een groot aantal moskeeën hebben een plek in de samenleving gekregen.

Naast een constante religieuze identificatie onder zowel Turken en Marokkanen in Nederland lijken recentelijke ontwikkelingen binnen de Islam in Nederland tweeledig. Enerzijds lijkt de religieuze participatie onder jongeren af te nemen. Echter mede als reactie op ontwikkelingen in het publieke en politieke debat wordt ook een stroming zichtbaar waarin moslims juist steeds sterker aan hun geloof vasthouden. Met name onder jongeren is een trend zichtbaar waarin men zich steeds meer afkeert van de Nederlandse samenleving.

4 Samenleving, religie en het publieke domein

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat het concept 'publiek domein' centraal. Vanuit de theorie van Jurgen Habermas wordt gezien op welke manier het publieke domein gekarakteriseerd kan worden en welke rol religie in het publieke domein inneemt.

In paragraaf twee is er aandacht voor het beginsel van scheiding van kerk en staat. Dit beginsel benadrukt de private rol die religie in Nederland is toegedicht. In paragraaf drie is er aandacht voor het concept 'publiek domein'. Na een algemene introductie van het concept komt de visie van Jurgen Habermas ten aanzien van het publieke domein aan bod. Speciale aandacht is er voor de rol die religie speelt in zijn visie ten aanzien van het publieke domein. Dit gebeurt onder andere door de kritiek die er op de theorie van Habermas bestaat te bestuderen en te kijken op welke waarden zijn theorie is gestoeld.

In paragraaf vijf komt het islamitische publieke domein aan de orde. Hierin wordt geprobeerd te achterhalen op welke manier men vanuit de Islam naar het publieke domein kijkt.

4.2 Scheiding van kerk en staat

In de Kabinetsnota uit 2006 wordt gesteld: 'het beginsel van scheiding van kerk en staat is een fundamenteel uitgangspunt voor de inrichting van onze democratische rechtsstaat'. Dit uitgangspunt wordt door nagenoeg iedereen erkend en als argument in discussies aangevoerd. Het beginsel van scheiding van kerk en staat is echter niet in de Grondwet, niet in internationale verdragen, niet in een wet- of bestuursmaatregel vastgelegd, laat staan gedefinieerd; ook de rechtspraak biedt geen uitkomst (Koolen, 2008, pp. 1-24).

4.2.1 Geschiedenis van de scheiding van kerk en staat

In het begin van de 17de eeuw had de Nederlandse Republiek de gereformeerde kerk erkend als enig toegelaten godsdienstige organisatie. Dat betekende aan de ene kant dat het publieke domein werd gemonopoliseerd door de calvinistische leer en dat publieke functies waren voorbehouden aan de leden van die kerk. Aan de andere kant hadden de Staten-Generaal en de provinciale besturen zeggenschap over het bestuur van de kerk (Koolen, 2008, pp. 1-24).

De verandering kwam met name uit Frankrijk. Daar waren het de 18^e eeuwse filosofen zoals Voltaire en Diderot, die de macht van de katholieke kerk over het staatsbestel bestreden. Zij waren van mening dat de waarheid alleen in de rationele wetenschap lag. De kerk diende volgens hen uit het openbare leven te worden gebannen. Na de bezetting door Frankrijk van de Nederlandse Republiek deden deze 'verworvenheden' van de Franse Revolutie ook in Nederland hun intrede. In 1796 werd de exclusieve band tussen de Nederlandse staat en de gereformeerde kerk verbroken. De term 'scheiding van kerk en staat' dateert van dit moment. Deze 'scheiding' hield in dat de gereformeerde kerken hun bevoorrechte positie verloren en gelijkgesteld werden met de andere geloofsrichtingen. Dit betekende dat de staat geen bemoeienis meer had met de gereformeerden en dat bijvoorbeeld nu ook joden

en katholieken in aanmerking kwamen voor benoeming in overheidsfuncties (Koolen, 2008, pp. 1–24).

Na het einde van de Franse bezetting nam het nieuw ontstane Koninkrijk der Nederlanden de verworven religievrijheid en de scheiding van kerk en staat over, maar wel met belangrijke nuances. Zo werd de staatsfinanciering van de Hervormde Kerk hersteld, deze financiële ondersteuning van kerkgenootschappen bleef bestaan tot het midden van de jaren 80 van de 20ste eeuw. In 1853 werd met instemming van het parlement een ‘Wet tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen’ uitgevaardigd. Het eerste artikel van de wet is in dit kader van belang, want het is de enige wettelijke omschrijving uit de geschiedenis van het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Centraal in dit wetsartikel staat de volkomen vrijheid van de kerkgenootschappen om alles wat met de inhoud van hun godsdienst en met de interne organisatie van het kerkgenootschap te maken heeft, zelfstandig te regelen. Wel zijn de kerkgenootschappen verplicht hun statuten ter kennis te brengen van de landelijke overheid (Koolen, 2008, pp.1–24).

De wet van 1853 is in 1988 ingetrokken en vervangen door de ‘Wet betreffende de uitoefening van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en van het recht tot vergadering en betoging’. De wet bepaalt de overheidsbevoegdheden met betrekking tot publieke optredens van private organisaties en rekent de kerkelijke en levensbeschouwelijke organisaties tot die categorie. Over de inhoud van de religie die wordt beleden worden geen gegevens verlangd. In de wet van 1988 is geen omschrijving meer opgenomen van het beginsel van de scheiding van kerk en staat, en dat is heden ten dage nog steeds de situatie. (Koolen, 2008, pp. 1–24).

4.2.2 Huidige opvattingen ten aanzien van de scheiding tussen kerk en staat

Vanaf de jaren negentig van de 20ste eeuw werden religie en de vrijheid van godsdienst steeds vaker in verband gebracht met de komst van Islam en het integratiedebat. In 1999 gaf de toenmalige minister voor Integratie en Grote Stedenbeleid Roger van Boxtel (D’66) een belangrijke beschouwing over godsdienst en levensovertuiging in het licht van het integratiebeleid etnische minderheden. Daaruit kwam een omschrijving van het beginsel van ‘de scheiding van kerk en staat’ naar voren (Koolen, 2008) waarin de Staat:

- (a) de zelfstandigheid van richtingen respecteert en zich dient te onthouden van elke bemoeienis met de belijdenis of inhoud van de godsdienst of levensovertuiging;
- (b) geen bemoeienis heeft met de interne organisatie van de richting; daartoe behoort ook de opleiding en aanstelling van geestelijk bedienaren;
- (c) op grond van Art.1 van de Grondwet alle kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag op gelijke voet dient te behandelen;
- (d) geen partij mag kiezen voor één bepaalde richting.

Professor Europees en Internationaal Publiekrecht Sophie van Bijsterveld is een van de weinige rechtsgeleerden in Nederland die zich intensief heeft beziggehouden met de scheiding van kerk en staat. Zij stelt: ‘het beginsel van scheiding van kerk en staat houdt in dat er geen institutionele zeggenschap over en weer mag zijn, evenmin als inhoudelijke zeggenschap’. ‘Zeggenschap’ betekent hierin ‘het recht om iets te beslissen’. Het beginsel van de scheiding tussen kerk en staat is geen formele overeenkomst tussen kerk en staat.

De scheiding van kerk en staat is een eenzijdig besluit van de zijde van de staat die daarover geen kerkelijke akkoordverklaring heeft gevraagd of verkregen (Koolen, 2008, pp. 1–24).

Samenvattend kan gesteld worden dat de scheiding van kerk en staat wordt omschreven aan de hand van de volgende kenmerken:

- a. De scheiding van kerk en staat is een eenzijdige keuze van de zijde van de burgerlijke overheden.
- b. De staat verplicht zich te onthouden van elke interventie met betrekking tot de leer en leefregels, alsmede tot de interne organisatie van de kerk als levensbeschouwelijke organisatie; hij zal deze organisatie op gelijke voet behandelen en geen voorkeur laten blijken voor een bepaalde georganiseerde levensovertuiging.
- c. Het beginsel van scheiding van kerk en staat is niet bij wet geregeld

4.2.3 De scheiding van kerk en staat en het publieke domein

De scheiding van kerk en staat wordt regelmatig in verband gebracht met ‘religie in het publieke domein’. Het gaat dan meestal om de vraag of religieuze overtuigingen als zodanig ingebracht mogen worden in het publieke debat over algemene maatschappelijke kwesties; en of religieuze symbolen aanwezig mogen zijn in publieke ruimten en manifest mogen zijn in openbare functies (WRR, 2006, pp.43–45). De scheiding van kerk en staat verbiedt het religieuze organisaties niet om deel te nemen aan het publieke debat (Overdijk–Francis, 2009, pp. 9–12).

Ondanks dat het beginsel van scheiding van kerk en staat deelname aan het publieke debat niet verbiedt, gaat men er vaak vanuit dat de publieke ruimte een ‘neutrale’ ruimte is. De vraag die hieruit voortvloeit is: ‘Wat betekent neutraliteit?’ Betekent het dat zij die zich in de publieke ruimte begeven ‘gedwongen zijn tot neutraliteit’, of is de neutraliteit van de publieke ruimte eerder een voorwaarde scheppende eigenschap, waardoor ‘deze de ontmoetingsplaats kan zijn van levensbeschouwingen, van identiteiten, van culturele diversiteit?’ Velen koppelen de neutraliteitsgedachte aan de gedachte dat religie privaat is en dat het publieke terrein niet religieus en dus neutraal moet zijn’ (terwijl het beginsel van ‘scheiding van kerk en staat’ hier dus niets over zegt). Er kan dus verondersteld worden dat achter dit idee een heel duidelijk mens- en maatschappijbeeld schuilgaat (WRR, 2006, pp.43–45). Dit mens- en maatschappijbeeld wordt verder uitgewerkt aan de hand van de visie van Jurgen Habermas ten aanzien van publieke domein. Allereerst komt nu het concept ‘publieke domein’ aan de orde.

4.3 Publiek domein

In het algemeen wordt de term publiek domein gebruikt als aanduiding van de openbare ruimte, dus de ruimte die niet privaat is. Het is de plek waar een groot deel van het publieke leven zich afspeelt (WRR, 2006 pp.43–45). In bredere zin wordt met de term ‘publiek domein’, doorgaans de openbare ruimte bedoeld, de ruimte waarin het publieke debat gevoerd wordt over zaken die de inrichting van de samenleving aangaan. Wat deze ruimte publiek maakt, is dat het gaat om ‘zaken die het individuele en het engere groepsbelang overstijgen en die van overwegend belang zijn voor de samenleving in haar geheel of delen ervan’. Het publieke domein is, met de woorden van filosofe Hannah Arendt, ‘de wereld die

wij gemeen hebben'. Het is een 'space of appearance' waarin burgers kunnen handelen in de aanwezigheid van anderen (WRR, 2006, pp.43-45).

Professor retoriek in de communicatie Robert Asen geeft de volgende beschrijving van het publieke domein: een domein van het sociale leven waarin de publieke opinie gevormd kan worden. Hij meent dat het publieke domein bemiddelaar is tussen de private sfeer en de 'sfeer van publieke autoriteit'. 'De sfeer van publieke autoriteit' heeft te maken met de staat, het domein van politie en de heersende klasse. Het publieke domein doorkruist beide domeinen en door middel van de publieke opinie zorgt het ervoor dat de staat in contact komt met de wensen van de maatschappij.

Het gebied is duidelijk verschillend van het gebied van de staat, het is een ruimte waarin kritiek op de staat kan ontstaan. Asen meent dat politieke actie wordt aangezwengeld door het publieke domein en dat overheden alleen legitiem zijn als zij luisteren naar het publieke domein.

Er zijn verschillende wetenschappers die het belang van het komen tot concessies, of het 'nader tot elkaar komen', benadrukken. Zo geeft professor in de Communicatie Gerard Hauser de volgende definitie: het publieke domein is een onsamenhangende ruimte waarin individuen en groepen verzamelen om zaken van gezamenlijk belang te bediscussiëren, en als het lukt, te komen tot een gezamenlijk oordeel. Ook Esmā Mauthar benadrukt het zoeken naar overeenstemming. Zij omschrijft het publieke domein als 'een veelheid van plaatsen en virtuele ruimten waarin mensen samen komen, om overeenstemming te vinden' (Drift, 2002, pp. 24-31).

Politicooloog Maarten Hajer voegt hier ten slotte aan toe dat niet iedere openbare ruimte een publiek domein is, en dat niet ieder publiek domein zich bevindt in de open lucht, of plaatsgebonden is. Het publieke domein is niet zozeer een plek, maar eerder een ervaring (Drift, 2002, pp. 24-31).

Samenvattend kan dus gesteld worden dat het publieke domein de ruimte is die niet privaat is. Het is de plek waar het openbare debat plaatsvindt aangaande zaken van algemeen belang voor de samenleving. Het publieke domein wordt ook wel gezien als de bemiddelaar tussen het private domein en de sfeer van de heersende klasse, en als dusdanig kritiek op de staat faciliteerd. Ten slotte kan gesteld worden dat het publieke domein niet altijd de fysieke ruimte behelst, maar dat het ook kan gaan om een 'ervaring'.

4.3.1 Het ontstaan van het publieke domein

Wat betreft het ontstaan van het publieke domein stelt socioloog Klaus Eder dat het publieke domein een fenomeen is dat historisch en cultureel bepaald is. Moderne 'westerse' maatschappijen zijn erin geslaagd om het publieke domein van het private domein te scheiden. Voordat deze scheiding vorm kreeg was het religieuze domein alomtegenwoordig in alle facetten van het leven, zowel publiek als privé.

Ook in de niet-Westerse wereld bestaat het publieke domein. Met name in Islamitische landen zorgt de Islamitische wet voor de link tussen de politieke macht die de wet kon uitvoeren, en de religieuze gemeenschap die bepaalt wat goed of fout is (zie paragraaf 4.5).

Wat betreft de oorsprong lijken Islamitische en Westerse denkers uit de Middeleeuwen niet veel van elkaar te hebben verschild in mening als het gaat om het publieke domein. Met name de allesomvattendheid van de religies, het missionaire en monotheïstisch karakter ervan, had zijn weerslag op het publieke domein. De gedachte een gemeenschap te zijn voor God, creëerde zo gelijke tradities als het gaat om het denken over de verschillende domeinen. De variant uit het Christendom onderscheidde zich door een duidelijke breuk, namelijk 'de Verlichting' (Eder, 2006, pp.607-616). Hierop zal in de paragraaf ten aanzien van de theorie van Habermas verder ingegaan worden.

4.3.2 Het belang van het publieke domein

Er wordt door verschillende theoretici veel waarde gehecht aan het publieke domein, met name omdat het debat tussen burgers belangrijk is voor een sterke democratie. In de theorievorming ten aanzien van het publieke domein gaat het met name over het ontdekken van voorwaarden voor een goed functionerende democratie (Gestrinch, 2006, pp. 413-430).

4.4 Theorie van Habermas

Bovenstaand beeld van de mens en de maatschappij en de rol die religie daarin heeft is door Jürgen Habermas toegepast op zijn ideeën ten aanzien van het publieke domein. De Duitse filosoof en socioloog Jürgen Habermas is één van de meest invloedrijke hedendaagse sociale denkers, zeker op het gebied van theorievorming omtrent het publieke domein. Habermas heeft zijn theorie over het publieke domein beschreven in zijn boek 'Strukturwandel der Öffentlichkeit' (1962). De term 'publiek domein' of in het Duits 'Öffentlichkeit', behelst in het algemeen een ruimtelijk concept: de omgeving waarin wordt gedebatteerd, gesproken en onderhandeld.

Meer specifiek bedoelt Habermas met het publieke domein, het domein in het sociale leven waarin de publieke opinie gevormd kan worden. Dit publieke domein is voor alle burgers toegankelijk. Het wordt gevormd in conversaties waarbij personen samen komen en een openbare entiteit vormen. In het publieke domein wordt gesproken over zaken van algemeen belang zonder dat men onder dwang van bovenaf staat. Er is de garantie dat men vrijelijk samen kan komen, meningen kan verkondigen en publiceren. De overheid is geen onderdeel van het publieke domein (Habermas, 1974, pp.49-55). De 'publieke opinie' refereert aan de taken van kritiek en controle. Het publieke domein is volgens Habermas de sfeer die bemiddelt tussen de samenleving en de overheid, waarin het publiek zich organiseert als de drager van de publieke opinie (Habermas, 1974, pp.49-55).

Habermas heeft een visie gecreëerd waarin het ideaaltype van het 'bourgeois' publiek domein wordt weergegeven. Hij heeft hiervoor drie criteria uitgesplitst die van belang zijn voor een levendige (of goed functionerende) publieke ruimte (Drift, 2002):

1. Universele Toegang

De publieke sfeer heeft een forum nodig en iedereen moet daar toegang toe hebben zodat sociale ervaringen uitgewisseld kunnen worden, in de vorm van publiek debat.

2. Rationeel Debat

Elk onderwerp kan aangesneden worden en zal rationeel besproken worden, alle alternatieven zullen in ogenschouw worden genomen

3. Ontbreken van standen

De maatschappelijke status van de deelnemers is niet belangrijk

Habermas hecht veel waarde aan het publieke domein. Een goed functionerend publiek domein is voorwaarde voor een goed werkende democratie. De voorwaarden die Habermas stelt voor het publieke domein komen voort uit het Verlichtingsdenken: het individu moet vrij kunnen spreken en betogen vanuit de rede en de waarheid en niet worden verstoord door de angst van politieke of sociale machten (Gestrich, 2006, pp. 413–430). Habermas is van mening dat een sterk publiek domein nodig blijft om op die manier de dominantie van de staat en niet-gouvernementele organisaties te blijven controleren (SparkNotes, 2009).

4.4.1 Ontwikkeling van de theorie van Habermas

Ideeën ten aanzien van de het publieke domein en de publieke opinie zijn voor het eerst ontstaan in de 18de eeuw. Publieke discussie ten aanzien van de manier waarop de politiek/leidende klasse haar macht uitoefent is dus niet iets dat altijd heeft bestaan (Habermas, 1974, pp.49–55).

Het ontstaan van een nieuwe bourgeoisie maatschappij in de 18de eeuw heeft er volgens Habermas toe geleid dat er behoefte kwam aan meer open arena's, waarin nieuws en zaken van algemeen belang vrijelijk konden worden uitgewisseld en bediscussieerd. Dit, tezamen met groeiende geletterdheid, toegankelijkheid van literatuur, een nieuwe manier van kritische journalistiek en economische ontwikkelingen, leidde in Europa tot het ontstaan van een nieuw domein, apart van het domein van de regerende autoriteiten.

Ten tijden van de Middeleeuwen bezat de Europese samenleving geen publiek domein dat zich onderscheidde van het private domein. Maar het was in die tijd niet uitzonderlijk, dat symbolen van de soevereine staat werden bestempeld als 'publiek', er bestond namelijk een publieke voorstelling van macht. De status van de feodale heer, was niet bewust publiek of privé, maar de houder van de positie presenteerde het wel publiekelijk (Habermas, 1974, pp.49–55).

Volgens Habermas vond de eerste verandering plaats in Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en Duitsland in een periode van 150 jaar, vanaf eind 17de eeuw tot het begin van de 19de eeuw. De feodale samenleving, maakte plaats voor een liberale constitutionele orde van burgers. Er ontstond onderscheid tussen staat, privaat domein, en het publieke domein waar rationeel–kritisch debat kon plaatsvinden om zo tot de vorming van een publieke opinie te komen.

In de eerste moderne grondwetten, waren de rechten een perfecte weergave van het liberale model van het publieke domein: de grondwet verzekerde het bestaan van een domein van private individuen verzameld in een publiek lichaam dat hun wensen kon overbrengen aan de staat.

Op hetzelfde moment namen volgens Habermas de dagelijkse kranten een belangrijke rol aan. Kranten werden de dragers en leiders van de publieke opinie. Ze werden vanaf dat moment gebruikt als wapens in partijpolitiek. Dit soort journalistiek werd vooral duidelijk in periodes van revolutie. Het verschijnen van een politieke krant betekende ook het gevecht voor vrijheid van publieke opinie, en dus voor de publieke ruimte als principe (Habermas, 1974, pp.49–55). Ten slotte waren ook economische ontwikkelingen volgens Habermas

essentieel voor de ontwikkeling van het publieke domein. Habermas benadrukt hierbij de kapitalistische manier van productie en de lange-afstand handel in nieuws en goederen.

4.4.2 Kritieken op de theorie van Habermas

De belangrijkste kritiek die op de theorie van Habermas wordt geuit, is dat zijn visie ten aanzien van het publieke domein een uitsluitende werking heeft op bepaalde groepen in de samenleving. Dit terwijl Habermas als één van de voorwaarden voor een goed functionerend publieke domein stelt dat het voor iedereen toegankelijk moet zijn.

‘Difference democraten’ richten zich in principe op maximale insluiting van politieke discoursen. Zij menen dat het bevorderen van een enkele, geïdealiseerde vorm van het publieke domein als normatief, zoals in de visie van Habermas, ervoor zorgt dat bepaalde stemmen worden bevorderd en anderen worden gemarginaliseerd en dus uitgesloten (Dahlberg, 2005, pp. 111–136).

In de theorie van Habermas is het publieke domein een wederkerend, neutraal, beredeneerde uitruil van rechtsgeldige claims, waar alleen het ‘betere’ argument kan winnen. ‘Difference’ democraten menen dat deze voorwaarden ervoor zorgen dat een bepaalde vorm van ‘rationele’ discours wordt bevoordeeld. Een vorm van discours die direct lijkt afgestemd op een stijl van communicatie die gangbaar is binnen de moderne Westerse filosofie: waarin het gaat om de objectieve verwoording van meningen en logische coherentie. Deze ‘rationalistische’ stijl is volgens de critici ingesteld tegen, en met het oog op uitsluiting van de ‘ander’, zij die een andere manier van uiten hebben, wat verschillende soorten van dagelijkse communicatie in kan houden (andere manieren van begroeten maar ook andere communicatie in het algemeen, zoals: retoriek, mythe, metaforen, poëzie, theater en ceremonies). Deze vormen van spreken worden gescheiden van het rationele discours en worden gedefinieerd als niet-rationeel, en privé (Dahlberg, 2005, pp. 111–136).

Door het uitsluiten van deze manieren van communicatie worden ook bepaalde groepen mensen bevoordeeld. Meer specifiek wordt Habermas’ idee van het publieke domein gezien als één die systematisch de stemmen van vrouwen en niet-Westerse mensen marginaliseert. Er wordt gemeend dat bijvoorbeeld vrouwen en niet-Westerse mensen een andere manier van communicatie hebben. Dit kunnen totaal andere gebruiken zijn, maar ook manieren om hun stem te verkondigen: persoonlijker, er wordt meer waarde gehecht aan het uitten van emoties, de toon van de stem etc. De spraakcultuur van de blanke middenklasse mannen lijkt meer gecontroleerd, zonder expressie en emotie en daarmee lijken zij meer geschikt voor de stijl van spreken die wordt bevoordeeld in het concept van Habermas (Dahlberg, 2005, pp. 111–136).

Een van de prominentste critici van deze stroming is Nancy Fraser. Fraser meent zelfs dat het ideaal-type bourgeois publieke domein van Habermas is opgebouwd vanuit een aantal belangrijke uitsluitingen. In tegenstelling tot wat Habermas beweert, discrimineert het bourgeois publieke domein vrouwen en mensen van lagere sociale klasse. Fraser benadrukt hierin niet de vorm van communiceren, maar de manier van samenkomen. Zij meent namelijk dat de netwerken, clubjes en verenigingen waar Habermas over spreekt niet algemeen toegankelijk zijn. In tegenstelling, volgens Fraser is het een mannen-arena, die zichzelf klaarstomen om later te gaan regeren. Zij ziet een mannelijk bourgeois publiek

domein dat domineert over allerlei alternatieve publieken (op basis van bijvoorbeeld gender, sociale status, etniciteit en bezit), en daardoor zijn deze alternatieve publieken niet in de mogelijkheid hun specifieke belangen te uiten (republicart.net, 2004).

Verder heeft Fraser moeite met de term 'algemeen belang', omdat er geen duidelijke scheidslijnen bestaan tussen zaken die als privé worden beschouwd en zaken die typisch 'publiek' zijn, dus van algemeen belang. Als voorbeeld haalt zij de historische veranderingen ten aanzien van huiselijk geweld aan. Dit werd eerder heel duidelijk gezien als een privé aangelegenheid, terwijl het tegenwoordig wordt gezien als een probleem van algemeen belang (Fraser, 1992) zij meent dan ook dat deze visie verruimt dient te worden (republicart.net, 2004).

Benhabib, een andere belangrijke criticus van Habermas, meent bovendien dat door de scheiding tussen publieke en private aangelegenheden in Habermas' idee van het publieke domein, aangelegenheden die vrouwen vaak aangaan (zoals reproductie, zorg voor kinderen, zieken en ouderen) worden verdrongen naar het private domein en niet meer worden bediscussieerd in het publieke domein. Zij stelt dat als het publieke domein open is voor iedere discussie die mensen aangaat, er geen onderscheid kan worden gemaakt tussen wat wel en wat niet kan worden bediscussieerd (Benhabib, 1992, pp. 89-90).

Kritiek betreffende religie

Omdat deze thesis gaat over de komst van de Islam naar het publieke domein van Utrecht is het belangrijk in hoeverre religie een rol speelt in de theorie van Habermas en in hoeverre er kritiek is geweest op de rol van religie in zijn theorie.

Habermas heeft gedurende zijn leven zijn inzicht ten aanzien van religie in het publieke domein aangepast. Kort gezegd was Habermas' eerdere visie een van een totale uitsluiting van religie, later bevestigt hij religie als een bron van troost in het leven. Toch zijn er critici, van wie William J. Meyer (professor filosofie en religie) de prominentste, die betogen dat deze verandering niet van groot belang is geweest omdat Habermas nog steeds het publieke karakter van religie ontkent (Meyer, 1995, pp. 371-391).

In zijn vroegere kijk meende Habermas dat religie een overbodige factor in het moderne leven was geworden. Hij meende dat er 'niets meer en niets anders dan de seculiere principes van universele ethische verantwoordelijkheid' waren (Meyer, 1995, pp. 371-391). De moderne structuren van de rationaliteit hadden zich in zijn ogen verder ontwikkeld dan de structuren die men in religieuze of bovennatuurlijke wereldbeelden kan vinden. Habermas doelt hiermee op een evolutionaire ontwikkeling die heeft plaatsgevonden, van mythe tot bovennatuurlijke, tot de moderne communicatieve rationaliteit. De moderne rationaliteit stelt mensen in staat om waarheidsclaims te doen, die vrij zijn van dogmatische beperkingen.

Habermas heeft zijn kijk later veranderd met als argument dat zijn eerdere afwijzing van religie te 'overhaast' was. Hij stelde later dat religie onmisbaar en onvervangbaar is, zolang het mensen kan helpen en inspireren in het leven. Het lijkt erop dat Habermas toleranter tegenover religie is geworden, ook omdat hij heeft gezegd dat de communicatieve rationaliteit niet in staat is om zomaar de rol van religie over te nemen. Maar deze verandering betekende volgens Mayer niet dat Habermas de cognitieve claims van religie nu erkent en ook niet dat hij religie een publieke rol toedicht. Hij benadrukt dus eigenlijk dat

religie slechts een private aangelegenheid is en niet een van publieke waarde of geldigheid (Meyer, 1995, pp. 371–391).

4.4.3 Waarden waarop de theorie van Habermas is gebaseerd

Het uitgangspunt van Habermas' visie op het publieke domein is met name Webers theorie van het proces van rationalisering van de (Westerse) samenleving. Maar Habermas sluit aan bij het oorspronkelijke streven van de Kritische Theorie om het handelen van de moderne samenleving een rationele normatieve grondslag te geven (Ploeger, 1989, pp.1–17).

De waarden waar de theorie van Habermas op is gestoeld komen voort uit het 'Verlichtingsdenken'. Het belangrijkste kenmerk van het publieke domein van Habermas, is dat men uitgaat van de ratio. In het publieke domein moet discussie plaatsvinden waarin mensen rationeel afwegingen maken en tot oplossingen of overeenstemming komen. Dit resulteert ook in een (Westerse) rationele stijl van communicatie: de objectieve verwoording van meningen waarin een logische coherentie duidelijk moet worden. Verder wordt groot belang gehecht aan het 'vrij kunnen spreken' zonder dat daar van bovenaf op wordt ingegrepen, een liberale waarde.

Ten aanzien van religie meent Habermas dat er een duidelijke scheiding moet zijn tussen publiek en privé domein. Hij onderschrijft het belang van religie, maar dan in de privé sfeer. Het publieke domein dient volgens hem neutraal te zijn en daar is dus geen ruimte voor religie (Meyer, 1995, pp. 371–391).

4.5 Het Islamitische publieke domein

In voorgaande werd duidelijk dat in de visie van Habermas, een visie die veel overeenkomst lijkt te hebben met de manier van kijken in de huidige Westerse samenleving weinig ruimte bestaat voor religie. Aangezien het in dit onderzoek gaat om de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland, wordt nu bezien op welke manier het Islamitische publieke domein vorm krijgt. Het gaat er hier dus om hoe moslims het publieke domein of facetten daarvan zien of ervaren, en op welke manier hun religie daar een rol in heeft. Het is belangrijk te benadrukken dat hoewel de meeste moslims hun religie nog steeds als belangrijkste principe van zowel het publieke leven als van de persoonlijke spiritualiteit zien, er een grote verscheidenheid en diversiteit bestaat aan de manier van invulling willen geven aan visie/participatie in het publieke domein.

Ook vanuit de geschiedenis wordt dit duidelijk. Daarbij moet worden begonnen met het historische feit dat de politiek in overwegend islamitische landen nooit 'eenvormig' is geweest (Hefner, 2001, pp. 491–514). Vaak is deze juist onderhevig geweest aan veranderingen en divers. Zo hadden de meeste voormoderne Islamitische samenlevingen te maken met een duidelijke scheiding tussen de religieuze- en de staatsautoriteit. Religieuze leiders hielden zich verre van de staat. In de vroegmoderne periode probeerde de hervormingsgezinde leiders in de Islamitische wereld om tot modernisering te komen. Zij deden dit met name zodat zij een vuist konden maken ten aanzien van de overmacht van het Westen (in de vorm van koloniën). Men probeerde tot modernisering te komen door de ontwikkeling van de wetenschap, scholing en moderne vormen van vereniging. Midden 20ste eeuw waren er in verschillende landen in het Midden Oosten echter nog steeds 'Muslim Brotherhoods', die vochten voor de oprichting van een Islamitische staat (Hefner, 2001, pp.

491–514). Deze bewegingen speelden geen dominante rol in de binnenlandse politiek. In de naoorlogse periode was het dominante politieke discours in de meeste Islamitische landen, socialistisch en seculier–nationalistisch, en was er dus geen sprake van de oprichting van Islamitische staten.

Binnen de islamitische samenlevingen hebben zich, los van deze politieke discoursen, ook grote veranderingen voorgedaan vanaf het begin van de 20ste eeuw. Aan het begin van de eeuw leefde het overgrote deel van de moslims nog in agrarische gemeenschappen. Halverwege de 20ste eeuw begonnen de nationalistische regimes met ambitieuze programma's van massa–educatie en vonden er belangrijke ontwikkelingen op het gebied van infrastructuur, handel, massa–media plaats. In de jaren '80 en '90 kwamen hier de ontwikkelingen op het gebied van elektronische communicatie bij. Dit resulteerde in een 'global society' waarin men zich steeds meer bewust werd van de pluraliteit en veelvormigheid van de wereld. Zittende autoriteiten en bestaande verbanden kwamen hierdoor onder druk (Hefner, 2001, pp. 491 –514). In de moslim gemeenschappen zorgde dit voor een groter wordende diversiteit in religieuze autoriteit en een scherper debat ten aanzien van de rol en de sociale betekenis van de Islam. Dit 'vernieuwde' diverse sociale landschap betekende ook de opkomst van religieuze activiteiten met achtergronden en belangen die anders waren dan die van de klassiek–geschoolde moslim–geleerden (de ulama). Er kwamen populistische predikers, neotraditionalistische Sufi–geleerden, en seculier onderwezen 'nieuwe moslim intellectuelen'. Hierdoor werden de tot dan toe in monopolie–positie zittende, traditioneel geschoolde religieuze leiders uitgedaagd. Bovendien oriënteerde deze nieuwe activiteiten zich voor het eerst op een breed publiek. Voor traditioneel geschoolde moslim geleerden was de manier waarmee het 'gewone' volk met religie omging bijna on–Islamitisch. Zo werden passages uit de koran opeens gecombineerd met recente ontwikkelingen en soms zelfs met Westerse politieke theorieën. Zo heeft de Islam zich ontwikkeld van de klassieke houvast voor de hoogopgeleide elite, tot religie voor mensen van alle lagen van de maatschappelijke ladder (Hefner, 2001 pp. 491–514).

Deze ontwikkeling van de Islamitische cultuur lijkt veel op de door Habermas beschreven ontwikkelingen in het publieke domein van het Westen. Hij benadrukte dat de 18de eeuwse ontwikkeling van open arena's voor publiek debat, zoals koffiehuisen, literaire clubjes en kranten, er voor hebben gezorgd dat er een cultuur van participatie kon ontstaan. Volgens Habermas was deze ontwikkeling een belangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van een democratische staat. Echter sceptici, waaronder Habermas zelf, menen dat de Islamitische samenleving in tegenspraak is met één van de belangrijkste voorwaarden van de democratie, namelijk dat voor een samenleving die wil democratiseren, religie moet worden verbannen uit de publieke sfeer.

Ondanks bovengenoemde diversiteit aan meningen en opvattingen ten aanzien van religie in het publieke domein, is het echter van groot belang dat een aanzienlijk deel van de moslims een andere kijk op religie hebben dan Westerse Verlichtingsdenkers. In het Westen betekent religie, ook voor gelovigen een bepaald onderdeel van het leven. Dat is in de Islamitische wereld anders. Veel moslims zien hun religie als model voor zowel het publieke leven als voor de persoonlijke ethiek. Ook hierbij moet opgemerkt worden dat moslims niet één

manier hebben waarop zij hun openbare leven en politiek inrichten (Hefner, 2001, pp. 491–514).

Dus: enerzijds is religie voor moslims religie meer van belang in het publieke domein, anderzijds bestaat er een grote diversiteit aan opvattingen. Vanuit de moslim wereld bestaat er een grote verscheidenheid aan meningen en standpunten ten aanzien van de invulling van het publieke domein en de relatie tussen religie en de staat. De Taliban in Afghanistan hangen het idee van de Islam als ‘religie en staat’ aan. Zij promoten het idee van een samensmelting van staat en samenleving tot een ‘waarlijke’ Islamitische staat. Andere moslims benadrukken echter dat de koran helemaal geen concept als de ‘Islamitische’ staat kent, en al helemaal niet één die doet denken aan de moderne totalitaire staten (Hefner, 2001, pp. 491–514).

Alhoewel religie een belangrijke plaats in het publieke domein heeft, lijkt de ‘Islamitische reformatie’ van de laat-moderne tijd rijker en complexer dan de autoritaire claims zoals men dat in het Westen vaak voor ogen heeft.

4.6 Samenvatting

Allereerst is het beginsel ‘scheiding van kerk en staat’ duidelijk geworden. De belangrijkste betekenis van de scheiding van kerk en staat is dat de overheid geen geloof of wijze van geloofsbelijdenis mag voorschrijven. En dat ook andersom religieuze organisaties geen formele positie binnen de overheidsorganisatie mogen hebben. Alhoewel dit beginsel niet zegt dat religieuze organisaties niet deel mogen nemen aan het publieke debat, wordt hiermee wel al richting gegeven aan een bepaalde visie: namelijk dat religie thuishoort in de privé sfeer.

Om te begrijpen hoe naar de rol van religie in het publieke domein wordt gekeken is vervolgens het concept ‘publiek domein’ uitgewerkt. Het concept ‘publiek domein’ wordt gedefinieerd als de ruimte die niet privaat is. Het is de plek waar het openbare debat plaatsvindt aangaande zaken van algemeen belang voor de samenleving. Er wordt belang gehecht aan het publieke domein omdat het goed functioneren ervan voorwaarde is voor het functioneren van de democratie. Daarom zou bij voorkeur iedereen een stem moeten hebben in het publieke domein en zou er vanuit daar kritiek op de heersende klasse kunnen ontstaan.

Ook Jurgen Habermas benadrukt het belang van het publieke domein, zijn visie ten aanzien van het publieke domein komt sterk overeen met de manier waarop in Nederland (het Westen) naar het publieke domein wordt gekeken. Zijn visie komt heel duidelijk voort uit het Verlichtingsdenken, waarin ratio, het vrije woord en ‘neutraliteit’ centraal staan. Religie mag in de visie van Habermas geen zichtbare plaats innemen in het publieke domein.

Critici menen dat deze visie op het publieke domein op een bepaalde manier een ‘uitsluitende’ werking heeft, ten aanzien van bijvoorbeeld minderheden, lagere sociale klassen en vrouwen. Daarbij moet opgemerkt worden dat het publieke domein zelf ook als een Westerse constructie wordt gezien. Zowel in het Westen als in de Islamitische wereld was religie eerder alom tegenwoordig. Het Islamitische publieke domein heeft echter niet te maken gehad met de ‘Verlichting’. Daarom is religie in het islamitische publieke domein dan ook nog steeds present.

Er kan dus gesteld worden dat de visie van waaruit in Nederland naar het publieke domein wordt gekeken voortkomt uit het Verlichtingsdenken en dat hierin geen plaats is voor religie. Door velen wordt het beginsel van 'scheiding van kerk en staat' regelmatig aangehaald, terwijl dit beginsel de participatie van religieuze organisaties in het publieke debat niet uitsluit.

5 Integratieproblematiek en de Islam in het publieke domein

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk is er aandacht voor de integratieproblematiek in Nederland. Dit wordt gekoppeld aan het beleid dat ten aanzien van migranten sinds de jaren 60 wordt gevoerd. Ten slotte is er aandacht voor de veranderingen die zich door de komst van de Islam hebben voorgedaan in Nederland. Om de ontstane problematiek op het gebied van integratie te schetsen wordt in paragraaf twee allereerst gekeken naar het opiniestuk van publicist Paul Scheffer uit 2000, met de veelzeggende titel 'Het multiculturele drama'. Dit opiniestuk geeft een duidelijk beeld van de problematiek ten aanzien van minderheden in Nederland. Dit stuk zegt op een bepaalde manier al veel over het (tot dan toe gevoerde) beleid ten aanzien van minderheden in Nederland. Vanuit de verschillende beleidsvisies van politicoloog Marcel Maussen wordt vervolgens in paragraaf drie gekeken hoe dit migratiebeleid zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld in Nederland. Tot slot van paragraaf drie wordt stil gestaan bij de huidige situatie van minderheden in Nederland. Vervolgens komt in paragraaf vier de kern van dit hoofdstuk aan bod: de veranderingen van het publieke domein van Nederland door de komst van de Islam en de spanningen die deze veranderingen hebben opgeleverd. De veranderingen zijn onderverdeeld in vier categorieën: verandering door de institutionalisering van de islam, de man/vrouw verhouding in de islam, nieuwe gebruiksvoorschriften (voedsel- en kledingvoorschriften) en rituelen. Er wordt geprobeerd deze spanningen te duiden door te bezien of er een verband bestaat met de visie die men heeft ten aanzien van het publieke domein. Er wordt onderzocht of spanningen worden veroorzaakt door conflict met de Nederlandse grondwet; of ze te maken hebben met de Nederlandse cultuur en traditie; en in hoeverre deze spanningen worden veroorzaakt door het politieke debat.

5.2 'Het multiculturele drama'

Veel multiculturalisten in Nederland zijn wakker geschud door het opiniestuk dat publicist Paul Scheffer in januari 2000 schreef voor het NRC Handelsblad. Hij vroeg zich daarin af waarom er zo gelaten wordt gereageerd op het achterblijven van hele generaties allochtonen en op de vorming van een etnische onderklasse. Hij meende dat er té aarzelend werd omgegaan met het multiculturele drama dat zich voltrok. Hiermee doelde hij op het feit dat werkloosheid, armoede, schooluitval en criminaliteit zich ophopen bij de etnische minderheden, waarvan moslims volgens hem een belangrijke groep zijn. Hij weersprak het idee dat de integratie van etnische minderheden ongeveer hetzelfde verloop zal hebben als de vreedzame verzoening van religieuze groepen in Nederland. Daarin gaat men uit van de 'voortrekkersrol' van de elite. Succesvolle migranten zouden het voor hun 'achterban' gemakkelijker maken om zich te vereenzelvigen met de Nederlandse samenleving. Maar, de vergelijking met de verzuiling lijkt volgens Scheffer niet op te gaan, omdat bijvoorbeeld segregatie in het onderwijs door zwarte en witte scholen van een geheel andere orde is dan de scheiding van openbare en bijzondere scholen. Ook meende hij dat het hervormingsstreven onder moslims beperkt is, en dat de vergelijking tussen de islamitische modernistische bewegingen en het christelijk modernisme niet opgaat.

Scheffer schreef dat de scheiding van staat en kerk niet werkelijk is aanvaard in islamitische kring. Af en toe wordt iets zichtbaar van wat door imams wordt geprekt en hoort men voorbeelden van haatdragendheid tegenover de samenleving waarvan ze geacht worden deel te zijn. De islamitische wet verbindt aan afvalligheid rechtsgevolgen die in Nederland onaanvaardbaar zijn: zoals ontbinding van huwelijk, ontzegging uit de ouderlijke macht en verval van erfrechtsaanspraken. Of die wetten nu worden nageleefd of niet, vooral in de gezinscultuur kan een aanmerkelijke afstand worden vastgesteld tussen de gangbare omgangsvormen in Nederland en het normbesef binnen de islamitische gemeenschappen. Er zijn culturele verschillen die niet vatbaar zijn voor plooiën, schikken en afkopen.

Scheffer gaat aan de ene kant te raden bij de 'Nederlandse' samenleving zelf. Hij meent dat 'Nederland' onvoldoende onder woorden brengt wat de samenleving bijeenhoudt. 'We zeggen te weinig over onze grenzen, koesteren geen verhouding tegenover het eigen verleden en bejegenen de taal op een nonchalante manier. Een samenleving die zichzelf verloochent heeft nieuwkomers niets te bieden. Een meerderheid die ontkent meerderheid te zijn, heeft geen oog voor de 'hardhandigheid' van integratie, dat ook altijd verlies van eigen tradities betekent. En wie niet begrijpt wat er wordt genomen, die heeft ook weinig te geven'. Scheffer stelt daarbij als eerste voor dat als eerste de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis veel serieuzer genomen moeten worden door Nederlanders zelf.

Aan de andere kant meent hij, ten aanzien van de Islam, dat er in het openbare leven geen plaats behoort te zijn voor stromingen die de scheiding van staat en kerk of de gelijke rechten van man en vrouw willen opheffen. Religieuze symbolen als hoofddoekjes horen bij het privéleven en niet bij een openbare functie.

5.3 Publiek & politiek debat, en beleidsvisies

Bovenstaande paragraaf verbindt de integratieproblematiek met de Islam. Hierbij wordt met name gefocust op het versterken en uitdragen van de zogenaamde 'Nederlandse' culturele normen en waarden, en op het feit dat moslims enkele grondbeginselen van de Nederlandse democratie niet lijken te accepteren. Bovendien toont het opiniestuk duidelijke kritiek op het beleid dat wordt gevoerd ten aanzien van minderheden in Nederland. Er wordt nu verder ingegaan op het beleid dat in Nederland is gevoerd sinds de komst van de eerste migranten. Vanuit een indeling in beleidsvisies van politicoloog Marcel Maussen wordt bezien op welke manier verschillende beleidsvisies hebben geleid tot verschillende beleidspraktijken.

5.3.1 Beleidsvisies van Maussen

Het beleid dat wordt gevoerd ten aanzien van migranten blijkt van groot belang te zijn voor de manier waarop zij in het publieke domein een plek hebben. Bovendien roept het beleid zowel politiek als publiek debat op. Om een gestructureerd inzicht te krijgen in de beleidsveranderingen in de afgelopen jaren, is het praktisch om kort naar de verschillende beleidsvisies te kijken alvorens verder te gaan. Volgens Maussen (2006) kan men spreken van een viertal theoretisch gefundeerde beleidsvisies (die ook een grote invloed hebben op het publieke en het politieke debat):

1. De marginaliserende visie; waarin de zichtbaarheid van de Islam naar de randen van de samenleving wordt gedrukt, bijvoorbeeld door het verbieden van de bouw van moskeeën en het verbieden van het dragen van hoofddoekjes.

2. De pluralistische visie; waarin men recht heeft op een afwijkende collectieve identiteitsbeleving, bijvoorbeeld in de vorm van Islamitische scholen en herkenbare moskeeën.
3. De dialogische visie; waarin individuele emancipatie voorop staat, en waarin men zich los kan maken uit de geïnstitutionaliseerde Islamitische organisaties.
4. De assimilerende visie; waarin alle nieuwkomers, dus ook moslims, zich moeten aanpassen aan de meerderheid.

5.3.2 Ontwikkeling beleidsvisies in Nederland

De traditionele opvatting ten aanzien van migranten, zowel in overheidsbeleid als in onderzoek, is dat de gevestigde samenleving (met daarin heersende normen en waarden, al dan niet sociaal, cultureel of religieus van aard) een gegeven vormt en dat nieuwkomers zich hieraan dienen aan te passen; de samenleving zelf hoeft niet te veranderen. Dit komt overeen met het ‘assimilatieperspectief’. Deze opvatting was voordat de grote migratiegolf naar Nederland op gang kwam algemeen heersend in Nederland. In de jaren zeventig en tachtig groeide het besef dat de ‘gevestigde samenleving’ haar structuur en de wijze waarop ze reageert op nieuwkomers, van grote invloed zijn op de uitkomst en van het vestigingsproces van nieuwkomers. Als uitvloeisel hiervan werd in de ‘Minderhedennota’ van 1983 ten dele een andere benadering voorgestaan. Daarin werd niet alleen gesproken over de bestrijding van achterstand, maar ook over noodzakelijke veranderingen in de samenleving als geheel. Deze zou culturele verscheidenheid op z’n minst moeten accepteren en liefst als een verrijking moeten verwelkomen; dit streven werd aangeduid met de term ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ (Buijs, 1998, pp. 87–120).

In de jaren 80 en begin jaren 90 van de 20^e eeuw had Nederland dus te maken met een meer pluralistische beleidsvisie (Maussen, 2006, pp.1–7). Er was ruimte voor instituties en goede voorzieningen voor migranten via religieuze en etnische zelfhelp-organisaties. Op die manier konden zij een volwaardige plek in de Nederlandse samenleving verwerven. Het was hét ideaal van de multiculturele samenleving om met behoud van de eigen identiteit te kunnen integreren. Er bestond een soort zuilenvorming waarin men uitging van emancipatie in eigen kring.

Toen tegen het eind van de jaren tachtig werd vastgesteld dat grote groepen migranten een achterstand hadden bijvoorbeeld in het onderwijs (wat zijn weerslag heeft op het al dan niet stijgen op de arbeidsladder), verschoof de heersende opvatting over integratie. Dit komt ook in het stuk van Scheffer naar voren. De algemene opinie was destijds dat het beleid ‘te soft’ zou zijn geweest, en te weinig verplichtend van karakter. Immigranten zouden op z’n minst een deel van hun achterstand te danken hebben aan een gebrek aan eigen inspanningen. Er kwam meer aandacht voor de individuele aanpassingen van migranten in arbeid en onderwijs op een meer verplichte wijze. Vanaf 1990 concentreerde de overheid het beleid vooral op onderwijs en werk; doelstelling was te komen tot een zo snel mogelijke integratie van nieuwkomers en minderheden in het algemeen. Er zou een systeem van inburgeringsprogramma’s voor nieuwkomers moeten worden ontwikkeld. Het zouden verplichte programma’s moeten zijn, om de integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving te bevorderen (Buijs, 1998, pp. 87–120).

Het pluralistische etnische minderhedenbeleid van de jaren 80 werd op deze manier vervangen door integratie-, inburgerings- en diversiteitsbeleid. Niet verzuiling, maar ontzuiling moest de leidende gedachte zijn bij de incorporatie van migranten, en daardoor ook de Islam in Nederland (Maussen, 2006, pp.1-7). Men ging ervan uit dat in de moderne, geïndividualiseerde samenleving burgers meerdere, elkaar deels overlappende loyaliteiten en identiteiten hebben. De beleving van religie vereist daarbij een hoge mate van flexibiliteit, zoals ruimte voor kritiek op religieuze leiders en dogma's; Men zou kunnen spreken van een Islam 'Made in Holland'.

Sinds 2001 is een duidelijke ommekeer in het debat over de Islam zichtbaar. De aanslagen van 9/11 en de moorden op de rechtse politicus Fortuyn (door een dierenactivist) en de regisseur Van Gogh - na het uitkomen van diens islam-kritische film 'Submission' (vermoord door een radicale moslim) hebben ervoor gezorgd dat de Islam in Nederland meer en meer als een directe bedreiging wordt beschouwd voor de "gevestigde" Nederlandse maatschappij. Het debat omtrent migranten, islam en integratie wordt dientengevolge steeds scherper gevoerd (Nicis, 2005). Hiermee is de marginaliserende beleidsvisie terug in de politieke debat. Het beeld werd dat de tolerante Islam helemaal niet bestaat, dat dit een misleidende en naïeve veronderstelling is. Er werd opgeroepen tot sluiting van islamitische scholen en (radicale) moskeeën en tot het weren van zichtbare islamitische aanwezigheid in het Nederlandse straatbeeld (Maussen, 2006, pp.1-7).

5.3.3 Huidige situatie

In het publieke en politieke debat in Nederland worden de assimilerende en marginaliserende beleidsvisies de afgelopen jaren wél nadrukkelijk naar voren gebracht. Steeds vaker en steeds sterker wordt de falende integratie van migranten in verband gebracht met de Islam. Zo heeft de rechtse - en relatief jonge - Partij voor de Vrijheid (PVV) het bijvoorbeeld over de 'tsunami van islamisering'. Zij vinden bijvoorbeeld het Suikerfeest als officiële feestdag een onwenselijke ontwikkeling, willen de bouw van herkenbare moskeeën aan banden leggen, en zij vinden dat Islamitische scholen gesloten moeten worden (Maussen, 2006, pp.1-7). De leider van de PVV, Geert Wilders, zei in een optreden in Denemarken zelfs: 'miljoenen, tientallen miljoenen moslims moeten meteen Europa uitgezet worden omdat ze crimineel zijn, of aan de *jihad* of de *sharia* denken' (Groen, 2009).

Door de harde lijn die de PVV heeft ingezet, het succes in peilingen en in de Europese verkiezingen, voelen ook andere politieke partijen zich steeds meer genoodzaakt om hun visies ten aanzien van het integratiebeleid aan te scherpen. Zo heeft zelfs de PvdA (die worden beticht van het jarenlang 'pamperen' van allochtonen in Nederland) een hardere lijn ingezet in haar integratienotitie van 2009. Zo hard zelfs dat deze op aandringen van de leden, tot twee keer toe, moest worden verzwakt.

Hoewel deze harde lijn in het politieke en publieke debat worden geventileerd, vinden zij (nog) niet grootschalig neerslag in het beleid van nationale en lokale overheden. Dit mede veroorzaakt door vaak langdurige beleidsvormingsprocessen (polderen). Alleen in Rotterdam werd de afgelopen jaren geprobeerd om bijvoorbeeld een verbod in te stellen op de bouw van nieuwbouwmoskeeën met een afwijkende bouwstijl. De moskee notitie van de rechts-

lokale partij Leefbaar Rotterdam stuitte op politiek verzet en leek juridisch onhaalbaar (Maussen, 2006, pp.1–7).

Politicooloog Maussen heeft onderzoek gedaan naar de beleidsvisies en beleidspraktijk in de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Zaandam. Hier blijken beleidsmakers door te gaan in hun pogingen de pluralistische en dialogische beleidsvisie te combineren. Bestuurders vinden overwegend dat moslims in Nederland recht hebben op een gelijke behandeling, op de bouw van moskeeën en begraafgelegenheden die voldoen aan hun behoeften, en ook op de vestiging van Islamitische scholen. Tegelijkertijd blijkt dat op grond van de dialogische beleidsvisie gepleit wordt voor verdere ontwikkelingen van de voorzieningen binnen de ‘traditioneel Nederlandse’ context (Maussen, 2006, pp.1–7).

De hardere lijn die er in het politieke en publieke debat wordt aangeslagen heeft ervoor gezorgd dat spanningen in de samenleving omtrent dit onderwerp verder toenemen. In de volgende paragraaf wordt gekeken wat de werkelijke veranderingen in het publieke domein door de komst van de Islam zijn; ook wordt gekeken welke spanningen zij opleveren. Zijn zij een gevolg van botsingen met de Grondwet; Komen zij voort uit botsingen met culturele tradities; of worden zij veroorzaakt door de steeds hardere lijn in het publieke domein?

5.4 Veranderingen in het publieke domein door de komst van de Islam

In het publieke domein van Nederland is de Islam op verschillende terreinen zichtbaar geworden. Veranderingen hebben zich op een groot aantal terreinen voorgedaan. Voor deze thesis is gekozen voor de volgende onderverdeling:

1. de institutionalisering van de Islam in Nederland
2. andere verhoudingen tussen man en vrouw
3. kleding- en voedsel voorschriften
4. veranderingen met betrekking tot rituelen

Deze categorieën geven een breed (maar zeker niet volledig) spectrum weer van terreinen waarin zich veranderingen hebben voorgedaan. Zo is er aandacht voor fysieke veranderingen, voor de veranderingen ten aanzien van het maatschappelijk middenveld en voor verandering door bijvoorbeeld de stem van moslims in het publieke debat. De indeling biedt de mogelijkheid om verschillende elementen nader te beschouwen. Tot slot wordt aan de hand van de veranderingen in deze categorieën goed duidelijk wat voor soort spanningen er in het publieke domein kunnen optreden.

5.4.1 Institutionalisering van de Islam

De institutionalisering van de Islam in Nederland heeft een belangrijke ontwikkeling doorgemaakt. Vanaf begin jaren zestig hebben moslims zich onder andere verenigd door het oprichten van moskeeën. Moslims hebben in sommige gevallen hun eigen onderwijs geregeld op islamitische basisscholen. Zij hebben zich verenigd in allerlei soorten organisaties, uiteenlopend van voetbalverenigingen, ouderengroepen, studentenverenigingen etc. Ook hebben moslims in Nederland twee omroepen in het publieke bestel: de Nederlandse Moslim Omroep en de Nederlands Islamitische Omroep. Institutionalisering is een belangrijke manier om een plaats in het publieke domein van Nederland te verwerven, en een stem te krijgen in het publieke debat. In de afgelopen

decennia zijn imams hierdoor een belangrijk geluid vanuit de moslim gemeenschap geworden, vooral als het gaat om belangrijke sociale vraagstukken in Europa.

Er zijn (volgens de Nederlandse moskeedatabase) inmiddels meer dan 450 moskeeën in Nederland. Die zijn echter niet altijd zonder slag of stoot tot stand gekomen. Een voorbeeld hiervan is de komst van de Kocatepe moskee in Rotterdam Zuid. Deze moskee is niet de eerste moskee in Rotterdam geweest, maar wel de grootste tot nu toe. De bouw van deze moskee maakt duidelijk dat de bouw van de moskee niet alleen een fysieke verandering is, maar ook symbool staat voor de institutionalisering van de Islam in Nederland en de veranderingen die dat met zich meebrengt.

De vestiging van de moskee heeft veel moeite gekost en gedurende 25 jaar zijn er wrijvingen ontstaan tussen moskeebesturen, wijkinstellingen en de gemeente (Buijs, 1998, pp. 87–120). Vanaf de jaren 70 hebben Turkse moslims in Rotterdam zich georganiseerd in een pressiegroep om een moskee te verwerven in de Afrikaanderwijk. Dat lukte in 1977. Het geld was ten delen bijeen gebracht door de gelovigen, maar verschillende (semi-) overheidsinstellingen gaven ook belangrijke politieke en financiële steun. Slechts een klein deel van de autochtone bevolking verzette zich tegen de vestiging van de moskee.

In de loop van de jaren tachtig ontwikkelde de moskee zich snel; het aantal bezoekers nam toe en de sociale en culturele activiteiten werden uitgebreid. Een groter gebouw was noodzakelijk, maar het bleek erg moeilijk om daarvoor geschikte ruimte te vinden. De gemeente wilde de moskee graag buiten de wijk hebben, in een gedeeld pand met andere religieuze organisaties. Uiteindelijk kon de moskee een schoolpand midden in de wijk kopen. Om niet meer verder te hoeven zoeken stemde de gemeente in. Dat riep veel weerstand op bij de buurtbewoners. Zij zagen de komst van een grote moskee midden in hun wijk niet zitten, het stond voor hen symbool voor de komst van het 'nieuwe' en het 'onbekende' (Buijs, 1998, pp. 87–120).

Een ander aspect van de institutionalisering van de Islam in het publieke domein van Nederland is de religieuze educatie. Dit gebeurt op twee manieren: in de moskee en op Islamitische basisscholen. In de moskee wordt vaak (extra) onderwijs georganiseerd door de moslim gemeenschap zelf. De lessen worden meestal gegeven door de imam. De koran neemt een prominente plaats in, maar de lessen zijn breder. Er is ook aandacht voor zaken als gedrag en ethiek in het algemeen. Er zijn geen exacte gegevens over deelname aan deze educatie in moskeeën, maar schattingen maken duidelijk dat een groot aantal ouders waarde hecht aan de opvoeding in de islamitische religie in de moskee. Redenen hiervoor zijn het ontwikkelen van een religieuze identiteit bij kinderen, het behouden van een band met het land/cultuur van herkomst, en de kinderen in aanraking laten komen met het culturele erfgoed (Shadid, 1991, pp. 89–121).

Belangrijkere kritiek op deze vorm van educatie komt voort uit een gevoel dat deze educatie de basis is voor het ontwikkelen van (islamitisch) fundamentalistisch gedachtegoed (Shadid, 1991, pp.89–121). Dit heeft met name te maken met het feit dat men zowel in de politiek als in het publieke debat het gevoel heeft weinig grip op deze vorm van educatie te hebben. Er kan niet gecontroleerd worden waar deze educatie 'precies' over gaat. Omdat het hier privé onderwijs betreft is er geen inspectie, en ook de taal vormt een barrière.

Naast deze educatie in moskeeën bestaan er ook Islamitische basisscholen. Zoals gezegd staat de Nederlandse grondwet religieuze gemeenschappen toe om hun eigen scholen te stichten die helemaal worden gesubsidieerd door de overheid. De redenen voor het opzetten van deze scholen is tweeledig: allereerst (zoals bij het onderwijs in de moskee) wil men de Islamitische religie en cultuur bewaren en overbrengen aan de jongere generatie (zeker in de context van de seculiere Nederlandse staat), en bovendien wil men het niveau van de moslim kinderen verhogen, door specifieke problemen aan te pakken (Shadid, 1991, pp. 89–121). Hoewel de Nederlandse overheid de oprichting van deze scholen goed moet keuren, gaat er vaak veel discussie mee gepaard. Belangrijke argumenten die worden gebruikt tegen de oprichting van de scholen is dat zij isolatie van moslims zouden versterken en de integratie van moslims zouden tegengaan. Dit zou in het nadeel werken van hun participatie in de samenleving als geheel, en daarmee zou het discriminatie in de hand kunnen werken.

5.4.2 Verhoudingen tussen man en vrouw

De verhouding tussen man en vrouw zijn in Islamitische gezinnen, traditioneel vaak anders dan in de autochtone Nederlandse gezinnen (alhoewel heel duidelijk gesteld moet worden dat dit zeker niet voor alle gezinnen het geval is). Dit heeft zijn neerslag op hoe deze verhouding in de openbare ruimte tot uiting komt.

Een voorbeeld waarin de verhouding tussen man en vrouw in het publieke domein zichtbaar wordt is door het weigeren van het schudden van handen. De afgelopen jaren hebben zich een aantal voorvallen voorgedaan waarin moslim mannen die, op grond van hun religieuze overtuiging, weigeren vrouwen de hand te schudden (of omgekeerd). Vanuit de politiek, maar ook vanuit het publieke debat wordt hier meestal verontwaardigd op gereageerd. Zeker wanneer het personen in overheidsfuncties betreft.

Begin 2008 waren er in Amsterdam–Slotervaart een aantal straatcoaches dat vanuit hun geloofsovertuiging vrouwen de hand niet wilde schudden. De burgemeester van Amsterdam Job Cohen en de stadsdeelvoorzitter van Slotervaart Ahmed Marcouch gaven te kennen, hier geen probleem in te zien. Burgemeester Cohen zei dat het erom gaat dat de ambtenaar goed functioneert en anderen op een respectvolle wijze bejegt. Zolang dat gebeurt, zal het weigeren om handen te schudden hem niet belemmeren in zijn functie (Bureau Discriminatiezaken, 2009, pp.1–7).

De uitspraken van Cohen zorgden voor veel commotie. Drie PvdA-raadsleden in het stadsdeel Slotervaart dreigen om uit de fractie te stappen. Eén van hen zei: ‘We hebben het hier over mensen die namens de overheid in Nederland andere mensen op hun gedrag aanspreken. En de norm in Nederland is dat als je voor de overheid werkt je elkaar een hand geeft. Dan kun je geen orthodox–radicaal gedrag vertonen’.

Mensen in dienst van de overheid moeten staan voor de gelijkheid tussen man en vrouw. De vraag is echter of dat betekent dat een man een vrouw de hand moet schudden. Hierover bestaat onenigheid. Volgens het kabinet moet hierover geen misverstand bestaan. Echter, de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) meent dat niet valt te beoordelen of een man die weigert de hand te schudden van een vrouw per definitie discrimineert (Bureau Discriminatiezaken, 2009, pp.1–7). De CGB vraagt werkgevers om eerst te zoeken naar een alternatieve respectvolle vorm om elkaar te begroeten, waarbij geen onderscheid gemaakt wordt tussen man en vrouw.

Eenzelfde soort uitspraak deed het CGB in een zaak in Utrecht, daar was in 2006 een islamitische docente, die na al een jaar werkzaam te zijn op een openbare vmbo-school, mannen niet meer de hand wilde schudden. De directeur van de school schorste haar. De Commissie Gelijke Behandeling (CGB) bepaalde in november 2006 dat de school niet van de vrouw mag eisen dat zij mannen de hand schudt. Ondanks dit oordeel heeft de school toch besloten de vrouw te ontslaan. De schooldirecteur zei: 'Als ze thuis geen hand wil geven, prima. Maar op deze openbare school is iedereen welkom. Discussiëren is prima, maar religieus en ook politiek vlagvertoon moeten thuisblijven'. Daar komt bij dat een docente een voorbeeldfunctie heeft. 'Wij leiden onze jongens en meisjes op voor de arbeidsmarkt. We weten allemaal hoe broos de situatie is voor allochtone jongeren. Dan is het goed als ze tijdens een sollicitatiegesprek ook een hand geven. Wij vinden dat belangrijk' (Bureau Discriminatiezaken, 2009).

De schooldirecteur meende dat religieuze tekenen op een openbare school niet thuishoren. Ook verzoeken om gebedsruimten heeft hij jarenlang geweigerd. Hoofddoekjes echter niet. 'Omdat die er al decennia zijn, en daar heeft niemand last van. Het is een geaccepteerd gebruik.' Volgens hem werd de islamitische orthodoxie steeds meer zichtbaar. Er moet ergens een grens worden gesteld, en dat is naar zijn mening bij docenten die handen schudden weigeren: 'Je komt hier aan de kern van wat de Nederlandse samenleving is, en nee, dat staat niet in de wet. En ja, mogelijk ziet Nederland er over tien jaar heel anders uit' (Hoog, 2006)

De docente eiste in 2007 bij de Rechtbank in Utrecht een fikse schadevergoeding van haar werkgever. De Rechtbank in Utrecht heeft besloten dat de docente in dit geval terecht is ontslagen. Over de vraag of scholen docenten kunnen verplichten om anderen de hand te schudden, ongeacht hun geslacht, benadrukt de Rechtbank geen uitspraak te hebben gedaan (Bureau Discriminatiezaken, 2009).

De docente heeft zich tot de Centrale Raad van Beroep gewend, de hoogste bestuursrechter die in hoger beroep oordeelt in ambtenarenzaken. In tegenstelling tot de Rechtbank, kwam de Centrale Raad van Beroep wel tot een inhoudelijke beoordeling van de zaak. De Raad constateerde dat het middel (het hanteren van een uniforme begroetingsregel) een legitiem doel dient en ook geschikt is om dat doel te bereiken. Anders dan de CGB oordeelde de Raad dat het middel ook passend en noodzakelijk is: "in de gegeven omstandigheden is de Raad van oordeel dat een groter gewicht toekomt aan het belang van de school om ter voorkoming van segregatie en ter bevordering van de duidelijkheid in een multiculturele scholengemeenschap uniformiteit op de wijze, zoals dat is gebeurd, te stellen boven diversiteit, dat de uniformiteit in begroetingswijze passend en noodzakelijk is te achten' (Bureau Discriminatiezaken, 2009).

De voormalige minister voor Vreemdelingenzaken Rita Verdonk, toen nog van de VVD, vond het 'te gek voor woorden' dat de Commissie Gelijke Behandeling de onderwijzeres in het gelijk stelde. Zij heeft zelfs geopperd dat de commissie beter afgeschaft kan worden (Hoog, 2006).

5.4.3 Verandering in kleding- en voedselvoorschriften

Kledingvoorschriften

Ook kledingvoorschriften zorgen voor een ander beeld van het publieke domein van Nederland. De discussie over het dragen van een hoofddoek is prominent in heel Europa. In

Frankrijk mogen vrouwen op school bijvoorbeeld helemaal geen hoofddoek dragen. Vanuit de Nederlandse vrijheid van godsdienst is het dragen van een hoofddoek in Nederland gewaarborgd. Toch bestaat er discussie over het dragen van een hoofddoek in Nederland, bijvoorbeeld daar waar het gaat om overheidsfuncties.

De discussie over het dragen van een burka is ook manifest in Nederland. Een algemeen verbod op het dragen van gelaatsbedekkende kleding in Nederland zou zich niet verdragen met de godsdienstvrijheid. Wel kan er onder omstandigheden een verbod worden ingesteld.

Voordat wordt ingegaan op de discussie omtrent het dragen van een burka moet eerst duidelijk zijn waar het hier over gaat. In dit geval is de omschrijving van een burka een islamitisch kledingstuk voor vrouwen dat het gehele lichaam bedekt en de draagster in staat stelt om via een soort gaas te kijken. De buitenstaander kan de ogen van de vrouw niet zien. Er zijn ook andere varianten, zoals de niqaab of chador, die soms ook met een soort gaas worden gedragen en soms alleen met een spleet voor de ogen. Als hier wordt gesproken over de burka, gaat het over alle 'islamitische' vrouwenkleding met gezichtsbedekking. Het woord islamitisch is tussen aanhalingstekens geplaatst, omdat de noodzaak van dergelijke kleding ook binnen de islam ter discussie staat (mede getuige het feit dat de burka slechts door een enkele moslima wordt gedragen) (Grubben, 2005).

In 2005 is in Utrecht een discussie ontstaan over het dragen van de burka. Aanleiding waren twee vrouwen met een bijstandsuitkering die tijdens het solliciteren weigerden hun burka af te doen en als gevolg daarvan geen baan konden vinden (PvdA Rotterdam, 2005). De gemeente Utrecht eist naar aanleiding daarvan van inwoners met een bijstandsuitkering dat zij tijdens sollicitaties en op het werk hun burka afdoen. Moslima's die hun burka niet afdoen worden voortaan gekort op hun bijstandsuitkering.

Het college moest hierbij een afweging maken tussen twee beginselen: het solidariteitsbeginsel en de vrijheid van godsdienst. Door middel van de vrijheid van godsdienst wordt een beroep gedaan op de Utrechtse bevolking om iets over te hebben voor elkaar, en hierin is belastinggeld bestemd voor mensen die dat absoluut noodzakelijk nodig hebben. De betrokken vrouwen staan dit beginsel in de weg door een burka te dragen tijdens een sollicitatiegesprek waardoor ze geen baan krijgen, terwijl de inschatting is dat ze wel kunnen werken. Dat kost de gemeenschap geld terwijl dat niet nodig is (Notulen vergadering Gemeenteraad Utrecht, 2005).

Uiteindelijk bleek één van de vrouwen zes maanden zwanger, wat betekent dat ze is vrijgesteld van de sollicitatieplicht. De tweede vrouw is voor één maand 20 procent gekort op haar uitkering. De vrouw heeft zich vervolgens aangepast. Haar gezicht is niet langer bedekt (Zijl, 2005).

Voedselvoorschriften

In de Nederlandse samenleving worden de religieuze voedselvoorschriften vanuit de Islam steeds meer als een vast onderdeel van de 'menukaart' gezien. In de beginjaren van de komst van de Islam naar Nederland was er nog wel eens conflict over het al dan niet serveren van 'halal' voedsel in bijvoorbeeld ziekenhuizen en in het leger. Dit is in de loop van de tijd steeds verder genormaliseerd. Er wordt in steeds meer bedrijfskantines halal-voedsel

geserveerd en ook in ziekenhuizen zijn er steeds meer mogelijkheden (Shadid, 1991, pp. 89–121).

Zeer recentelijk is de discussie hieromtrent weer opgelaaaid. In verschillende gevangenissen in Nederland bleek alleen nog maar ‘halal-voedsel’ te worden geserveerd. Dit zou goedkoper zijn dan twee menu’s serveren. Een gevangene in Sittard heeft een advocaat in de arm genomen om hier iets aan te doen, ‘hij wenst gewoon een gehaktbal te kunnen eten’. PVV Kamerlid Sietse Fritsma noemde dit: ‘het zoveelste trieste voorbeeld van de islamisering van onze samenleving’ (Willems, 2009).

5.4.4 Veranderingen met betrekking tot rituelen

Al in 1984 is er eens een zaak betreffende het al of niet vieren van een islamitische feestdag bij de rechter gekomen. Het ging toen om een vrouw die aan haar werkgever een dag vrij had gevraagd om het Suikerfeest (het einde van de Ramadan) te vieren. Haar werkgever weigerde dit en de vrouw stapte naar de rechter. Deze stelde haar in het gelijk en zij daarbij: moslim werknemers kunnen in principe vrij krijgen voor de viering van hun religieuze vakanties, en men mag alleen eisen dat een werknemer wel aan het werk gaat op dezelfde gronden als een werkgever eist dat een werknemer tijdens Christelijke feestdagen moet werken. De Hoge Raad wuifde dit argument weg: ‘Christelijke feestdagen zijn feestdagen die zijn geaccepteerd als dagen waarop niet gewerkt hoeft te worden ongeacht de religie van de werknemer. Het zijn algemeen geaccepteerde vrije dagen geworden, dus voor iedereen in de Nederlandse samenleving ongeacht welk geloof zij aanhangen’ (Shadid, 1991, pp. 89–121). Ook recentelijk is er weer discussie over de vraag of eventueel van het Suikerfeest een nationale feestdag moet worden gemaakt. Dit gebeurde na een uitspraak van staatssecretaris Huizinga van Christen Unie. Zij deed een televisie uitzending de uitspraak dat zij zich kan ‘voorstellen dat het einde van de Ramadan, de dag dat moslims het Suikerfeest vieren, een extra nationale feestdag wordt’. Dan moeten volgens haar moslims wel een grotere groep vormen in Nederland. Nu kent ons land volgens haar meer een christelijke cultuur. Ook hier reageerde de PVV en met hen vele mensen op verschillende internetfora verbolgen op; de PVV vond dit een ‘krankzinnig’ plan ‘omdat we geen islamitisch land zijn noch moeten worden en dus ook geen islamitische feestdagen moeten introduceren’ (NRC, 2008).

5.5 Spanningen als gevolg van de komst van de Islam naar het publieke domein

In de vorige paragraaf zijn een aantal veranderingen geschetst als gevolg van de komst van de Islam in het Nederlandse publieke domein. Daarin is duidelijk geworden dat met sommige veranderingen spanningen/discussie gepaard gaan. In deze paragraaf wordt geprobeerd te achterhalen op welke manier deze spanningen te duiden zijn. Gefocust wordt op het verband tussen de spanningen die optreden en de visie die bestaat ten aanzien van het publieke domein.

Spanningen worden mogelijk veroorzaakt doordat er conflict ontstaat met beginselen uit de Nederlandse Grondwet, zij kunnen te maken hebben met cultuur- en traditiegebonden normen en waarden in Nederland. Ten slotte wordt gekeken in welke mate deze spanningen worden veroorzaakt, dan wel verergerd door harde lijn die in het politieke en publieke debat ten aanzien van de Islam wordt geuit.

5.5.1 Spanningen als gevolg van conflicten met de grondwet

Als wordt gekeken naar de verhouding tussen man en vrouw (en daarbij het voorbeeld van het weigeren van handen schudden) levert deze verandering spanningen op die betrekking hebben op beginselen uit de Nederlandse Grondwet. Twee rechten die in de grondwet verankerd zijn spelen een rol: aan de ene kant gelijke behandeling (van in dit geval mannen en vrouwen) en aan de andere kant de godsdienstvrijheid (geïnterpreteerd als: het naleven van religieuze gebruiken). De wetgever heeft geen rangorde aangebracht tussen de verschillende grondrechten. Het is daarom aan de rechter om in individuele gevallen van conflicterende grondrechten een afweging te maken. Belangrijk is wel dat het begrip ‘vrijheid van godsdienst’ ruim moet worden uitgelegd (in overeenstemming met de Grondwet en (internationale) verdragen. Zoals duidelijk werd in paragraaf 3.2 is religie een gecompliceerd begrip, met verschillende kenmerken. Enerzijds bestaat de ‘inhoudelijke beleving’, die door de vrijheid van godsdienst gewaarborgd moet worden, maar een religie wordt ook gekenmerkt door uitingen en gedragingen, en ook die dienen beschermd te worden. Het gaat niet allen om ‘het geloven in een bepaalde overtuiging’, maar ook het zich ernaar kunnen gedragen. Deze gedragingen kunnen alleen worden beperkt als de rechten en vrijheden van anderen of andere belangen in de samenleving worden bedreigd (Bureau Discriminatiezaken, 2009, pp.1–7). Omdat het schudden van handen geen wettelijke norm is (maar wel een belangrijke culturele traditie), is het moeilijk om er uitspraken over te doen. In de meeste gevallen gaat om mannen die vrouwen de hand niet willen schudden, daarom roept de weigering in ieder geval het *gevoel* op dat vrouwen worden gediscrimineerd. De CGB heeft echter een uitspraak gedaan waarin zij aangeven dat dit niet zo *hóeft* te zijn.

Belangrijk is dat het in beide gevallen die geïllustreerd zijn gaat om het feit dat degene die weigert de andere sekse de hand te schudden een overheidsfunctie uitvoert en een voorbeeldfunctie heeft (straatcoach, leraar). Dit maakt de situatie gecompliceerder. Door een beroep te doen op de vrijheid van godsdienst bij bijvoorbeeld de invulling van de functie van straatcoach, gaat godsdienst een rol spelen in een overheidsfunctie. Het staat niet ter discussie of iemand in de Nederlandse samenleving er een fundamentalistische levenswijze op na mag houden. Het gaat erom hoeveel ruimte iemand daarvoor kan claimen in de publieke ruimte of op de arbeidsmarkt. Vanuit de CGB wordt gesteld dat iemand die voor een overheidsfunctie in aanmerking wil komen er rekening mee moet houden dat de aanspraak op de vrijheid van godsdienst beperkt kan worden, wanneer deze onvereenigbaar is met de uitoefening van die functie (het feit dat het hierbij gaat om een voorbeeldfunctie speelt ook een rol).

5.5.2 Spanningen als gevolg van cultuur en traditie

Behalve de Grondrechtelijke beginselen kunnen spanningen ook ontstaan doordat er conflict optreedt met cultuur- en traditiegebonden normen en waarden. Refererend aan het voorbeeld van handen schudden, is van belang dat het handen schudden wordt gezien als een onderdeel van de ‘Westerse’ communicatiecultuur. Daarmee wordt handen schudden gezien als de norm voor wat betreft begroetingen. De schooldirecteur van de scholengemeenschap in Utrecht noemde ‘handen schudden’, ‘de kern van de Nederlandse samenleving’. Deze uitspraak illustreert dat er wordt gedacht vanuit van de ‘Westerse’ norm van communicatie, want in menig ander (ook niet-Islamitisch) land is handen schudden niet de gangbare manier van begroeten.

Ook andere spanningen die ontstaan, kunnen worden verklaard doordat de veranderingen in conflict zijn met de bekende culturele normen en waarden. Behalve de gelijkheid tussen man en vrouw is de acceptatie van homoseksualiteit hier ook een voorbeeld van. Andere voorbeelden zijn de komst van vrouwen die een burka dragen, de komst van vrouwen die een hoofddoek dragen, de komst van moskeeën, en het serveren van halal voedsel etc. Hoewel er nadrukkelijk een diversiteit zit in de mate waarin deze veranderingen worden geaccepteerd, kunnen zij alle gevallen een bepaalde mate van spanning veroorzaken.

In principe komen de beginselen van de Grondwet bij deze veranderingen niet in het geding. Deze uitingen in het publieke domein vallen namelijk onder de vrijheid van godsdienst. Zij mogen alleen worden beperkt als het gaat om de openbare veiligheid, de bescherming van de openbare orde, de gezondheid, of als het gaat om de rechten en vrijheden van anderen. (In het geval van homoseksualiteit bestaat er echter wel een sterk verband met de grondwet, namelijk in de vorm van Artikel 1 van de grondwet, het anti-discriminatiebeginsel).

Er lijkt dus in dit geval vanuit een visie naar de veranderingen in het publieke domein wordt gekeken waarbij de bestaande situatie als norm wordt ervaren waaraan nieuwkomers zich moeten aanpassen. Een visie ten aanzien van het publieke domein waarin geen ruimte lijkt te zijn voor hen die andere gebruiken hebben. Nieuwkomers kunnen pas een plaats in het publieke domein verwerven op het moment dat zij zich aanpassen aan de bestaande gebruiken.

Bovendien staan de veranderingen waar het hier om gaat vaak symbool voor 'de komst van het onbekende'. De komst van de moskee kan als symbool worden gezien van een deel van de migranten die in een stad of wijk komen wonen. Bovendien kan de komst van de moskee symbool staan voor een nieuw geloof waarvan men het gevoel heeft 'dat het ver weg lijkt te staan van de Nederlandse normen en waarden'. Het is dus niet zozeer de fysieke moskee die problemen oplevert, maar de symboolwaarde ervan.

Belangrijk is op te merken dat moeilijk gesproken kan worden over dé Nederlandse cultuur en tradities. Deze normen en waarden worden namelijk in Nederland niet door de gehele bevolking onderschreven. Zo mogen vrouwen pas sinds 2006 lid worden van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en mogen zij tot aan vandaag binnen deze partij geen politieke functies, zoals lid van de Tweede Kamerfractie, uitoefenen.

Ook homoseksualiteit wordt in deze streng gereformeerde kringen niet geaccepteerd. Maar homoseksualiteit is in meerdere kringen nog niet geaccepteerd. Een goed voorbeeld is het voetbal circuit. Zowel op de Nederlandse als op de Europese speelvelden is het nog steeds een taboe om hiervoor uit te komen. Bovendien zijn er in Nederland ook nog steeds trouwambtenaren die weigeren om homohuwelijken te sluiten.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat de zogenaamde 'verworvenheden' van de Nederlandse/Westerse samenlevingen (zoals homoseksualiteit en de gelijkheid van man en vrouw) nog redelijk jong zijn. De vrouwenemancipatiebeweging heeft zich pas 4 á 5 decennia geleden ontplooit.

Er wordt dus regelmatig gesproken alsof de Nederlandse cultuur, tradities en verworvenheden algemeen geldend zijn en voor alle 'autochtone' Nederlanders de norm. Dit moet echter in perspectief worden gezien.

5.5.3 Spanningen als gevolg van het politieke debat

De spanningen op de verschillende gebieden worden ook geïnitieerd en zeker ook verergerd door de harde lijn die men momenteel in het politieke debat aanslaat ten aanzien van de Islam. De anti-islam campagne van de PVV zorgt ervoor dat er met grote regelmaat in journaals en in kranten op een negatieve manier over de Islam wordt gesproken. Hierdoor wordt de samenleving gevoed met een zeer negatief beeld ten aanzien van de Islam. Ook in bovengenoemde voorbeelden van veranderingen door de komst van de Islam heeft het politieke debat vaak een rol gehad in de mate waarin deze veranderingen werkelijk spanningen oproepen.

Er kan worden gesteld dat de spanningen die door de veranderingen worden opgeroepen in de meeste gevallen geen direct gevolg zijn van het politieke debat. In het politieke debat worden deze veranderingen echter wel regelmatig gebruikt en op die manier worden de spanningen verder verergerd.

Een goed voorbeeld hiervan heeft te maken met het weigeren van handen schudden. Toen voormalig VVD Kamerlid Rita Verdonk bij een bijeenkomst over de vrijheid van meningsuiting was, weigerde een imam haar de hand te schudden. Hij schudt vanuit zijn geloofsovertuiging vrouwen niet de hand. De foto waarop voormalig minister Verdonk haar hand uitsteekt verscheen in verschillende media en werd in de anti-islam campagne gebruikt om te tonen hoe 'ver de moslim afstaat van de Nederlandse beschaving'.

Ook als het gaat om het dragen van de burka, wordt ingespeeld op het feit dat dit voor veel Nederlanders ver af staat van de traditionele omgangsvormen. Daarbij wordt vaak niet aangemerkt dat het slechts om enkele vrouwen in Nederland gaat die een burka dragen.

Ook een aantal andere bovenstaande voorbeelden worden gebruikt in de huidige anti-islam campagne. Ten aanzien van het uitsluitend serveren van halal voedsel werd gezegd: 'het zoveelste voorbeeld van de islamisering van de samenleving'. En over het introduceren van het Suikerfeest als officiële feestdag: 'een krankzinnig plan omdat we geen islamitisch land zijn noch moeten worden en dus ook geen islamitische feestdagen moeten introduceren'.

5.6 Conclusie

Het is duidelijk geworden dat grote groepen migranten in de Nederlands op bepaalde terreinen in samenleving sterk achterblijven. Relatief veel migranten wonen in achterstandswijken, zijn laag geschoold en blijven achter op de arbeidsmarkt: veel migranten verkeren in een sociaaleconomisch zwakke positie. Vanuit verschillende beleidsvisies is geprobeerd om deze migranten een volwaardige plaats in de samenleving te verschaffen. Recentelijk (onder invloed van (inter-) nationale ontwikkelingen) wordt in het politiek debat steeds vaker een harde beleidslijn gepropageerd, waarin de problematiek ten aanzien van migranten wordt gekoppeld aan de Islam.

De komst van de Islam heeft in het publieke domein van Nederland op verschillende terreinen voor verandering gezorgd. Deze veranderingen werden hier onderverdeeld in de terreinen van institutionalisering, de man/vrouw verhoudingen, kleding- en voedsel voorschriften en verandering ten aanzien van rituelen. Op alle gebieden, maar met name als

het gaat om de man/vrouw verhoudingen en de kledingvoorschriften bestaan in Nederland spanningen.

Deze spanningen worden in sommige gevallen veroorzaakt door strijdigheid met de grondwet. In het geval van het weigeren van handen schudden ontstaat er conflict tussen het gelijkheidsbeginsel (gelijkheid man en vrouw) en de vrijheid van godsdienst. In dit geval is het aan de praktijk (of in uiterste gevallen de rechter) om een afweging te maken. Veel andere veranderingen als gevolg van de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland worden beschermd door de vrijheid van godsdienst. In die gevallen ontstaat meestal spanning omdat deze veranderingen indruisen tegen cultureel- en traditioneel bepaalde normen en Westerse verworvenheden. Het weigeren van het schudden van handen en het dragen van de burka druist in tegen de Westerse norm van communicatie. Dit zorgt bij velen voor spanningen. Ook de verworvenheden (zoals homoseksualiteit en de gelijkheid van man en vrouw) van de Westerse samenleving, kan men maar moeilijk loslaten (terwijl deze verworvenheden in de meeste gevallen nog jong zijn en niet door de gehele 'autochtone' bevolking wordt geaccepteerd).

Het politieke debat heeft ten slotte een belangrijke invloed op de spanningen die in de samenleving ontstaan. In de meeste gevallen is het debat niet de initiator van de spanningen, maar zorgt het debat er wel voor dat spanningen worden verergerd. Veranderingen worden uitvergroot en opgeblazen en gepresenteerd alsof zij de geldende traditionele waarden en normen in direct gevaar brengen.

6 De komst van de Islam naar het publieke domein van Utrecht

6.1 Inleiding

Dit hoofdstuk richt zich op de komst van de Islam naar het publieke domein van Utrecht. Aan de hand van casussen op het niveau van de gemeente wordt geïllustreerd op welke manier de komst van de Islam manifest wordt, in hoeverre er spanningen ontstaan, welke actoren hierin een rol hebben en op welke manier dit verband houdt met de manier waarop men naar het publieke domein kijkt.

Om een beeld te geven van de stad, volgt allereerst in paragraaf twee een korte demografische schets van Utrecht, waarin ook aandacht is voor het Utrechtse beleid ten aanzien van religieuze organisaties en moskeeën. Vervolgens is er in paragraaf drie aandacht voor de manier waarop de gemeente contact onderhoudt met religieuze organisaties, waaronder moskeeën; op welke manieren er wordt samengewerkt en welke afwegingen worden gemaakt om met de moskeeën samen te werken.

In paragraaf vier en vijf is er aandacht voor twee casussen. Er worden twee voorbeelden gegeven waarin de Islam duidelijk zichtbaar is geworden in het publieke domein. Beide gevallen hebben geleid tot spanningen zowel in het politieke als in het publieke debat. De eerste casus gaat over een informatieloket dat is geopend in een Utrechtse moskee met financiële steun van de gemeente Utrecht. Dit initiatief van twee aan de moskee gelieerde stichtingen is bedoeld om bewoners van de wijk Overvecht beter te bereiken en te laten participieren in de samenleving. De tweede casus gaat over het vieren van Iftar-maaltijden met financiering van de gemeente. De iftar maaltijd is de maaltijd die moslims nuttigen bij het breken van de vasten. Tegenwoordig worden deze maaltijden georganiseerd om integratie te bevorderen.

Gekeken wordt op welke manier de discussie/spanningen die beide casussen oproepen, te verklaren zijn. In hoeverre hebben zij te maken met de manier waarop men naar het publieke domein kijkt. Hierbij wordt allereerst gezien of deze spanningen voortkomen uit een conflict met de Nederlandse grondbeginselen; of deze spanningen ontstaan doordat de autochtone Utrechter het gevoel heeft dat de traditionele culturele waarden in het geding zijn; en ten slotte, op welke manier de politieke anti-islam campagne een bijdrage levert aan deze spanningen.

6.2 De stad Utrecht

Half januari 2009 bereikte de stad Utrecht het aantal van 300.000 inwoners. Op 1 januari 2009 waren dat er nog 299.862. Sinds de grenswijziging met Vleuten- De Meern (2001) is het aantal inwoners in Utrecht met 44.000 inwoners toegenomen. Daarnaast groeit Utrecht snel door de grote hoeveelheid woningbouw in de stad (met name in de wijk Leidsche Rijn). De bevolkingsprognose van 2008 gaat uit van een realisatie van 24.000 woningen in de komende negen jaar. Volgens verwachting heeft Utrecht dan in 2018 350.000 inwoners (Bestuursinformatie Gemeente Utrecht, 2009, pp. 25-28).

Utrecht is relatief een jonge stad. Het aandeel kinderen en jongeren groeit, terwijl het aantal ouderen minder toeneemt. Volgens de bevolkingsprognose blijft de leeftijdsverdeling in de toekomst ongeveer dezelfde. Dit in tegenstelling tot de landelijke ontwikkeling van vergrijzing. Oorzaak hiervan is onder andere de grote instroom aan jongeren. Daarnaast

blijven veel jonge gezinnen die vroeger de stad uittrokken nu in de stad wonen en komen gezinnen van buiten de stad in Utrecht wonen. Dit komt door de bouw van veel eengezinswoningen, vooral in Leidsche Rijn. Ook de instroom van studenten groeit, mede omdat de universiteit en de hogescholen in Utrecht blijven uitbreiden en omdat studenten eerder op zichzelf gaan wonen (Bestuursinformatie Gemeente Utrecht, 2009, pp. 25–28).

Geografisch gezien is de stad Utrecht ingedeeld in tien wijken (zie kaart 6.1) met ieder ongeveer 30.000 inwoners. Deze wijken hebben niet, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam, een eigen gekozen bestuur, maar wel op ambtelijk niveau een wijkmanager, een aantal medewerkers en een eigen wijkbureau. De wijken staan relatief dicht bij de bewoners. Vanuit de wijken is er het meest nauwe contact met bewoners, maatschappelijke organisaties en dus ook met moskeeën.

Kaart 6.1: De stad Utrecht, ingedeeld in 10 wijken

Bron: Bestuursinformatie Gemeente Utrecht, 2009a

6.2.1 Allochtonen in Utrecht

Aangezien er in bevolkingsonderzoeken niet meer naar religieuze achtergrond wordt gevraagd, zijn er geen precieze cijfers van het aantal moslims in de stad Utrecht. Er kan alleen aan de hand van het aandeel allochtone inwoners van de stad een schatting worden gemaakt.

Bijna een derde van het aantal inwoners van Utrecht is allochtoon (31%, hiervan is iets meer dan 20 procent van niet-westerse afkomst). Gemiddeld in Nederland is dit 20 procent, in andere grote steden is bijna 50 procent van de bevolking allochtoon. Dat het aantal allochtonen zoveel lager ligt dan in de andere grote steden, komt door de grote instroom van autochtone studenten. Zo is in Utrecht 47 procent van de 17-jarigen allochtoon, terwijl bij Utrechters rond de 19 jaar (de leeftijd waarop veel jongeren gaan studeren) dit percentage vrij constant 30 procent is. Bij 70-plussers neemt het aantal allochtonen heel snel af (Bestuursinformatie Gemeente Utrecht, 2009, pp.25–28). Op 1 januari 2009 zag de bevolking van Utrecht, onderverdeeld naar herkomst, er als volgt uit:

Tabel 6.1: Bevolking Utrecht, naar herkomst (2009)

Autochtoon		69 %
Allochtoon		31 %
	Westers allochtoon	10 %
	Niet-Westers allochtoon	21 %
	Marokkaans	9 %
	Turks	4 %
	Surinaams/Antilliaans	3 %
	Overig Niet-Westers	5 %

Bron: Bestuursinformatie Gemeente Utrecht, 2009, pp.25-28

Het aandeel 'allochtonen' in de wijken verschilt aanzienlijk en houdt grotendeels verband met de sociaaleconomische positie van de wijk.

Tabel 6.2: Bevolking Utrecht per wijk, naar herkomst in % (2009)

Wijk	Autochtoon	Westerse allochtoon	Niet-Westerse allochtoon
West	68,9	10,4	20,7
Noord West	67,9	10,2	21,9
Overvecht	47,8	8,8	43,4
Noord oost	80,4	11,2	8,4
Oost	77,3	14,6	8,1
Binnenstad	77,2	13,7	9,1
Zuid	70,6	9,8	19,6
Zuid West	50,0	8,5	41,5
Leidsche Rijn	66,3	9,1	24,6
Vleuten- De Meern	80,6	7,6	11,8

Bron: Bestuursinformatie Gemeente Utrecht, 2009a

Uit bovenstaande tabel wordt duidelijk dat met name in de sociaaleconomisch zwakke wijken Zuid West (waarin onder andere de aandachtswijk² Kanaleneiland ligt) en Overvecht het aandeel niet-westerse allochtonen hoog is: meer dan 40 procent. In de wijken West, Noord West (waaronder de aandachtswijk Zuilen), Zuid (waaronder de aandachtswijk Hoograven) en Leidsche Rijn ligt het aandeel niet-westerse allochtonen ongeveer tussen de 20 en 25 procent. In de overige wijken van Utrecht is het aandeel niet-westerse allochtonen relatief veel lager (tussen 8 en 12 procent).

² Nederland kent ongeveer honderd wijken waar achterstanden zijn en waar bewoners moeite hebben hun situatie te verbeteren. Het ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu werkt samen met bewoners aan de verbetering van de leefbaarheid. Veertig wijken waar de problemen het grootst zijn, krijgen extra aandacht, dit zijn de aandachtswijken. Het gaat daarbij met name om wonen, werken, leren, integreren en veiligheid. Utrecht kent vier aandachtswijken: Overvecht, Kanaleneiland, Zuilen en Hoograven.

6.2.2 Moslims in Utrecht

Om het aantal moslims in Utrecht te bepalen wordt gekeken naar de religiecijfers in de herkomstlanden. In Turkije zou 94 procent van de Turken en in Marokko 97 procent van Marokkanen moslim zijn (SCP, 2004, pp. 5–16) (landelijk gebeurt dit ook vaak op die manier, hoewel er sinds kort ook andere methoden zijn, zoals schattingen aan de hand van enquêtegegevens vanuit het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS)). Landelijk wordt geschat dat 47 procent van de niet-westerse allochtonen islamitisch is (CBS, 2007). Hierbij moet aangemerkt worden dat er op deze manier zeer oppervlakkige schattingen ontstaan. Niet alle burgers die als moslim worden geteld zijn godsdienstig of identificeren zichzelf als moslim. Toch is dit de enige manier om een beeld van het aantal moslims in Utrecht te krijgen. Zoals duidelijk geworden in tabel 6.1 is het aandeel niet-westerse allochtonen in Utrecht 21 procent. Dat zou betekenen dat naar schatting bijna 10 procent van de Utrechtse bevolking moslim is. Er bestaan ook hier grote verschillen tussen de Utrechtse wijken. In de wijken Overvecht en Zuid West is naar schatting ongeveer een vijfde deel van de bevolking Islamitisch.

6.2.3 Institutionaliserings Islam

Zoals gezegd in hoofdstuk drie, is het moeilijk om helder te krijgen hoeveel moskeeën of islamitische organisaties er in een stad zijn. Ook in Utrecht is niet geheel duidelijk hoeveel moskeeën er zijn en waar deze zich bevinden. Slechts een enkele moskee heeft een website. Voor zover bekend bij de wijkmanagers van de verschillende Utrechtse wijken zijn er 14 moskeeën in Utrecht. Net zoals het aandeel niet-westerse allochtonen zijn ook de moskeeën niet gelijk verdeeld over Utrecht. Ook de meeste moskeeën bevinden zich in de wijken Overvecht, Noordwest, West en Zuidwest. In de meer welvarende wijken Binnenstad, Oost- en Noordoost, maar ook in de nieuwe wijk Leidsche Rijn en de geannexeerde wijk Vleuten-De Meern staat slechts een enkele moskee.

Tabel 6.3: Moskeeën in Utrecht (2008)

Wijk	Moskee
Overvecht	Omar Al Faroek moskee
	Moskee Anwar E Quba
Noord West	Moskee Sultan Ahmed
	Mescid-i Aksa Moskee
	Moskee Abi Bakr Essadik
	Moskee Hanrathstraat
	Alevitische Culturele Vereniging
West	Ulu Moskee
	Moskee As Soena
Zuid West	Moskee Eyup Sultan
	Moskee Sayidina Ibrahim
	Eritresche Moslim Unie
Noord Oost	Moskee Essalaam
Binnenstad	Moskee Al Fath

Bron: Interviews wijkmanagers, 2008

De meeste van bovenstaande moskeeën zijn Marokkaans of Turks. Uitzondering zijn twee Surinaams-islamitische en één Eritresche moskee. Naast deze moskeeën hebben moslims in Utrecht zich ook op andere manieren in het publieke domein gemanifesteerd. Zij organiseren activiteiten en bijeenkomsten voor de eigen doelgroep, waarbij de islamitische identiteit een belangrijke rol inneemt. Voorbeelden hiervan zijn:

- Stichting Moslim Jongeren (SMJ)
- Islamitische bond voor Ouderen
- Stichting voor Turks-Islamitische cultuur en onderwijs
- Stichting Vrienden van de Islam

Ten slotte heeft Utrecht onder de 'Stichting Islamitisch Onderwijs Utrecht' één school voor Islamitisch basisonderwijs. Dit is de Aboe Da'oud school in de wijk Noordwest.

Deze vormen van institutionalisering zijn van groot belang voor de moslimgemeenschap. Door samen op te komen voor bepaalde belangen kunnen zij zich gaan mengen in het maatschappelijk middenveld en krijgen zij een stem in het publieke domein en het publieke debat. Bovendien worden er op deze manier mensen naar voren geschoven die als stem van de gemeenschap op kunnen treden.

6.2.4 Utrechts beleid ten aanzien van religieuze organisaties

Net zoals landelijk, wordt ook de stad Utrecht sinds de jaren 60/70 geconfronteerd met de komst van een nieuwe religie. Met name op het moment dat religie zich in het publieke domein manifesteert krijgt de gemeente hiermee te maken. Niet alleen worden de inwoners van de stad met de Islam geconfronteerd in het straatbeeld (in de vorm van gebouwen en kledingvoorschriften). Ook het gemeentelijk apparaat heeft te maken met nieuwe groepen die zich bewegen op het maatschappelijk middenveld. Een voorbeeld is de vraag om financiële steun bij de komst van moskeeën.

In 2005 heeft het College van burgemeester en wethouders besloten (zie bijlage: DMO-Dienstkenmerk 05.554694) tot de beleidslijn dat subsidiering van activiteiten van instellingen op religieuze grondslag onder voorwaarden mogelijk is. Religieuze instellingen kunnen een bijdrage leveren aan (de oplossing van) maatschappelijke vraagstukken en religieuze instellingen bereiken (anders) moeilijk bereikbare doelgroepen. Met als argumentatie: De gemeente subsidieert op activiteiten en niet op instellingen, indien een activiteit voldoet aan de gemeentelijke subsidiecriteria (zie bijlage: Algemene Subsidieverordening 2008). Het dient dan om een aanvraag te gaan voor activiteiten die niet in substantiële mate politieke, godsdienstige of levensbeschouwelijke vorming beogen of feitelijk betreffen.

Hiervoor werden de volgende condities geformuleerd:

1. Activiteiten moeten passen binnen de doelstellingen van het gemeentebestuur.
2. Het aanbod dient van voldoende kwaliteit te zijn.
3. De activiteiten moeten toegankelijk zijn voor iedereen.
4. Religieuze activiteiten zijn uitgesloten van subsidiering.
5. Niet-religieuze activiteiten onderbrengen in een aparte stichting.
6. Het aanbod dient plaats te vinden binnen de regelgeving van de Nederlandse wet.

6.3 De gemeente Utrecht en islamitische organisaties

De gemeente Utrecht heeft op verschillende manieren contact met moskeeën. Vanuit de wijken (de wijkbureaus) heeft men het meest direct contact met bewoners, maatschappelijke organisaties, religieuze organisaties en dus ook met moskeeën. In deze paragraaf wordt gekeken hoe de gemeente met islamitische organisaties omgaat, op welke manier er contact met de moskeeën wordt onderhouden, op welke manier er samenwerking plaatsvindt en voorwaarden de gemeente stelt aan samenwerking.

6.3.1 Contact met moskeeën

Het contact met moskeeën speelt zich met name af op wijkniveau. Er wordt in deze paragraaf dan ook vooral gerefereerd aan de manier waarop de wijken contact onderhouden met moskeeën.

Vanuit de wijken is er in verschillende mate contact met de moskeeën. In sommige wijken zijn alle religieuze organisaties in beeld en wordt er geprobeerd om regelmatig contact te onderhouden en samen te werken. Het belang van de religieuze organisaties wordt met name gezien in de rol die zij spelen in de wijk, zowel in het leven van veel gelovige wijkbewoners als door hun bijdrage aan maatschappelijke activiteiten in de wijk. Moskeeën worden gestimuleerd om naar buiten te treden, bijvoorbeeld door middel van open dagen, om op die manier de onbekendheid bij de autochtone bevolking tegen te gaan (Interviews wijkmanagers, 2008).

Een aantal wijken is van mening dat, als het bijvoorbeeld gaat om de speerpunten van opvoeding en het voorkomen van sociaal isolement, religieuze organisaties een belangrijke rol kunnen spelen. Religieuze organisaties en dus ook moskeeën worden in verschillende wijken dan ook als belangrijke en volwaardige samenwerkingspartners gezien. Belangrijkste meerwaarden van moskeeën die door de wijken worden genoemd zijn het vele werk dat zij verzetten en met name hun bereik. Moskeeën hebben vaak contact met en invloed op bewoners die door de gemeente niet goed bereikt worden. Dit komt omdat deze mensen sowieso in de moskee komen, omdat er dezelfde taal wordt gesproken en omdat de moskee voor hen een bepaalde autoriteit heeft (Interviews wijkmanagers, 2008).

In een enkele wijk is het contact met de moskee nog zeer incidentgebonden evenals het maatschappelijk optreden van de moskee. Hier werd alleen samenwerking gezocht nadat er iets in de islamitische gemeenschap was voorgevallen of bijvoorbeeld na de inval in Irak, of de moord op Theo van Gogh. Op die momenten is er contact gezocht met de islamitische organisaties en is er samen een plan bedacht hoe men hier in de wijk het beste mee om kan gaan (Interviews wijkmanagers, 2008).

Belangrijk is te vermelden dat de meeste moskeeën een aan de moskee gelieerde stichting hebben die de maatschappelijke activiteiten organiseren en die het contact met bijvoorbeeld de gemeente onderhouden. Hoewel deze stichtingen vaak bestaan uit de bestuursleden van de moskee wordt dit door de verschillende wijken als een voordeel gezien, omdat hierdoor de vermeende inmenging van religie minder wordt.

6.3.2 Door de wijk gesteunde activiteiten

Op dit moment worden er vanuit de verschillende moskeeën en de daaraan gelieerde stichtingen in Utrecht allerlei soorten maatschappelijke activiteiten georganiseerd die door

de wijken (financieel) worden ondersteund. De activiteiten kunnen onderverdeeld worden in drie categorieën: ouderen- en jongerenwerk, 'buurtvader-werk' en voorlichtingsactiviteiten. In bijna alle wijken worden er activiteiten ontplooid voor jongeren. Dit gebeurt in verschillende vormen. In een aantal wijken worden er regelmatig voetbaltoernooien georganiseerd waar dan al dan niet een 'opvoedkundige' aspect aan vast zit. Ook bij deze sportactiviteiten is het van belang dat ze bijdragen aan de leefbaarheid in de wijk. In de verschillende wijken wordt er vanuit de moskee en de daaraan gelieerde organisaties ook allerlei ander kinder- en jeugdwerk georganiseerd. Sommige moskeeën hebben ouderencomités, en verzorgen cursussen 'ouderenvoorlichting' waarin alles wat betrekking heeft op de opvoeding besproken wordt (Interviews wijkmanagers, 2008).

In enkele wijken doen leden van de aan de moskee gelieerde stichting ook 'buurtvaderwerk', om in buurten het gevoel van veiligheid te vergroten. Dit werk bestaat met name uit surveillancewerk door het jaar heen, maar bijvoorbeeld in het bijzonder in de onrustige periode rondom oud & nieuw (Interviews wijkmanagers, 2008).

Een andere belangrijke taak van moskeeën die in iedere wijk wordt vervuld is het verspreiden van informatie en voorlichting van de gemeente, het wijkcentrum, WMO-loketten, maar bijvoorbeeld ook van de GG&GD. Dit gebeurt met name omdat er op deze manier groepen worden bereikt die door middel van de gangbare kanalen zeer moeilijk bereikbaar zijn. In verschillende wijken wordt de moskee ook gebruikt voor verspreiding van informatie ten aanzien van herstructureringsplannen in de wijk. In de wijk Overvecht zijn ten aanzien van herstructureringsplannen vanuit de moskee huisbezoeken georganiseerd om mensen te informeren en inspraak mogelijk te maken. Ook zijn er in de moskee verschillende avonden speciaal voor vrouwen georganiseerd om op die manier met name ook allochtone vrouwen te bereiken. Het staat altijd voorop dat dit soort bijeenkomsten nooit exclusief in de moskee worden georganiseerd (Interviews wijkmanagers, 2008).

6.3.3 Voorwaarden voor steun door de gemeente

Als wordt gekeken onder welke voorwaarden de gemeente maatschappelijke activiteiten van religieuze organisaties steunen zijn de drie belangrijkste:

- het bijdragen aan gemeentelijke doelstellingen
- de openbare toegankelijkheid
- een ondergeschikte rol van religie

Allereerst moeten de activiteiten altijd passen binnen de doelstellingen van de wijk en dat kan bijvoorbeeld zijn op het gebied van veiligheid en preventie, of vanuit leefbaarheid: de activiteit moet bijdragen aan de sociale cohesie in de wijk.

Verder is van belang dat bij activiteiten die van gemeenschapsgeld worden betaald in principe iedereen welkom is. Dit is in de praktijk echter niet altijd haalbaar. In de ene wijk beschouwt men dit als een obstakel terwijl men dit in de andere wijk 'logisch' vindt: 'iedere activiteit trekt zijn eigen publiek' (Interviews wijkmanagers, 2008).

Ten slotte vindt men in alle wijken dat bij door de gemeente gesubsidieerde activiteiten verre moet worden gebleven van 'zieltjes-winnen'. Dit neemt niet weg dat het helpen van mensen vanuit een bepaalde overtuiging geen probleem hoeft te zijn, daar moet men juist gewoon gebruik van maken. Ook in het geval van jongerenwerk geeft één wijkmanager aan dat enig geloofsaccent daarbij onvermijdelijk is.

Door recente ontwikkelingen op nationaal niveau, maar ook door voorvallen in de stad Utrecht speelt de angst voor radicalisering in sommige wijken een rol als het gaat om het verlenen van financiële steun. In de wijk West is de ruimte van de Stichting Moslim Jongeren tijdelijk verhuurd aan het Islamitisch Instituut voor Opvoeding en Educatie (IVOE). Directeur Suhayb Salaam (de zoon van de imam die weigerde Rita Verdonk de hand te schudden), gaf hier cursussen waarvan men kan zeggen dat ze binnen de stroming van de Islam vallen (Ruepert, 2008). Een journalist heeft zich hier aangemeld en een geruchtmakend boek over de cursus geschreven ('Salaam! Een jaar onder orthodoxe moslims').

Vanuit de wijk West had men deze organisatie al lang voordat dit in de media kwam in het vizier. De wijkmanager is bij de stichting op bezoek gegaan om zicht te blijven houden op wat zich daar afspeelt (Interviews wijkmanagers, 2008). Ook de burgemeester is in contact getreden met Suhayb Salaam. Hij heeft in dit gesprek aangegeven dat het hem ernstig zorgen baart dat de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting worden gebruikt om (jonge) mensen op te roepen zich af te wenden van de Nederlandse samenleving (Schriftelijke Vragen 52, 2008).

Dit incident, en de landelijke discussie ten aanzien van radicalisering heeft ervoor gezorgd dat in samenwerking met moskeeën de angst bestaat dat zij er een radicaal gedachtegoed op na zouden kunnen houden (Interviews wijkmanagers, 2008).

6.4 Informatieloket in de moskee

In september 2008 hebben stichting WARD (Welzijn voor Allochtonen Rondom Dom) en stichting STIZA (Stichting Zaineb Multifunctioneel Centrum voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Dienstverlening, Dialoog en Debat) een gezamenlijk projectvoorstel bij de gemeente Utrecht (Wijkbureau Overvecht) ingediend voor het 'Informatiepunt Winterboeidreef' (Barnhoorn, 2008, pp.1-19).

Zij stelden dat een deel van de bewoners van Overvecht niet bereikt wordt met het huidige aanbod van de gemeente en het welzijnswerk. In de wijk Overvecht zijn een WMO-loket en een WijkInformatiePunt aanwezig, maar deze loketten bereiken niet alle bewoners van de wijk. De twee stichtingen stelden voor dit probleem te verhelpen door een Informatiepunt in te richten bij de Omar Al Farouk moskee aan de Winterboeidreef in Overvecht. Dit informatiepunt zou moeten bestaan uit een loket voor mannen en een loket voor vrouwen. Met dit nieuwe loket zouden vooral kwetsbare, veelal bewoners van allochtone afkomst, met vragen over bijvoorbeeld opvoeding zorg, gezondheid, wonen, werken of schulden bereikt moeten worden. Doel was om wegwijzer te zijn naar bestaande dienstverlening van de gemeente, welzijnsorganisaties of corporaties (Barnhoorn, 2008, pp.1-19).

Stichting WARD zou gedurende de periode van opdracht verantwoordelijk zijn voor de implementatie en organisatie van dit Informatiepunt en dus ook voor het aantrekken van personeel.

Voor de initiatiefnemende stichtingen is het vooral van belang dat bewoners van de wijk toegang krijgen tot informatie (het WijkInformatiePunt, het WMO-loket of het loket in de moskee), omdat de wijk Overvecht de komende jaren grootschalig wordt gerenoveerd. Een aantal flats, waarin onder andere veel allochtonen wonen, worden gesloopt. Het is de bedoeling dat de bewoners inspraak krijgen in de herstructureringsplannen. Het loket moet hier een bijdrage aan gaan leveren. De woordvoerder van de organiserende stichting STIVA

zegt hierover: 'Er bereiken ons ontzettend veel signalen van buurtbewoners die meer willen weten over wat er allemaal in Overvecht gebeurt'. De taal is dan vaak een probleem. Het huidige gemeentelijke loket van Overvecht zit in de bibliotheek en dat is voor veel Utrechters van allochtone afkomst een hoge drempel. Het loket zit helemaal achter in de zaal, dat is voor veel allochtonen net iets te ver'. Vóóordat de twee loketten officieel werden geopend, draaide de loketten in de moskee Omar Al Faroek als sinds eind januari, en volgens Joemman met succes: 'Bij het vrouwenloket komen gemiddeld vijf vrouwen per dag' (Cazander, 2009 a).

Voor de wijkmanager van Overvecht is ook het feit dat bepaalde groepen door de huidige informatievoorziening niet worden bereikt, de belangrijkste reden om met dit voorstel in te stemmen: 'Het blijkt dat grote groepen mensen de reguliere informatiepunten, zoals het wijkservicecentrum, niet opzoeken en dus geen toegang hebben tot deze informatie'. 'Het loket wordt in de moskee geopend omdat de mensen daar in ieder geval komen'. 'Volgens stichting WARD komen er in de moskee regelmatig mensen met vragen, bijvoorbeeld op het gebied van gezondheid, welzijn of inburgering. Die kunnen door dit informatiepunt naar de juiste instantie worden verwezen. Daarmee zou het bereik onder deze groep groter moeten worden.

Er zijn door de organisatie doelen gesteld van het aantal mensen dat zij beogen te kunnen bereiken door het openstellen van deze loketten. Aan deze doelen moet natuurlijk worden voldaan, de enige manier om hier achter te komen, is door het uit te proberen' (Interviews wijkmanagers, 2008).

Wat betreft de gescheiden loketten zegt hij: 'Binnen deze loketten worden mannen en vrouwen gelijk behandeld, echter, vrouwen worden geholpen door een vrouw en mannen door een man. Het doel hierbij is dat je mensen bereikt die via de 'reguliere' wegen niet kunt bereiken en dat vrouwen zich niet belemmerd voelen als zij gevoelige kwesties willen aankaarten. Iedereen is dus welkom (zowel mannen als vrouwen) en iedereen wordt gelijk behandeld (maar dan op een andere plek). Dit gebeurt in gescheiden mannen en vrouwen praatgroepen al jaren en daar wordt nooit over gerept' (Interviews wijkmanagers, 2008).

6.4.1 Politieke Reactie

Na de opening van het loket heeft de VVD in de Tweede Kamer direct Kamervragen gesteld aan minister Van der Laan van Wonen, Wijken en Integratie (WWI). De VVD vindt allereerst dat de overheid scheiding tussen mannen en vrouwen niet mag bevorderen. Ten tweede zijn zij van mening dat de scheiding van kerk en staat hiermee in gevaar komt. Kamerlid Paul de Krom van de VVD: 'Ik vind het goed dat de gemeente probeert mensen beter te bereiken, maar doe het dan voor alle groepen. En zeker niet in een religieuze instelling. Dit kan dus echt niet. Je discrimineert niet alleen de autochtone, maar ook de allochtone bewoners, door voor hen een speciaal loket in te richten. Hierdoor behandel je ze als een aparte groep' (Cazander, 2009 e).

In beantwoording van de vragen door minister Van der Laan wordt benadrukt dat het hier gaat om een éxtra informatiepunt dat doorverwijst naar gemeentelijke loketten en instellingen (dit initiatief gaat dus niet ten koste van bestaande loketten en informatiepunten). Het initiatief hiertoe is niet genomen door de gemeente Utrecht, maar door twee stichtingen uit de wijk Overvecht. Het informatiepunt is ondergebracht in het pand

van de moskee, maar is via een aparte ingang te bereiken. De initiatiefnemers hebben gekozen voor één gemeenschappelijke wachtkamer en twee spreekkamers, waarvan één bemenst door een mannelijke- en één bemenst door een vrouwelijke voorlichter. Iedere bezoeker van het informatiepunt is vrij in zijn keuze voor één van beide voorlichters. Van het propageren van segregatie tussen mannen en vrouwen is dus geen sprake. Verder benadrukt hij dat de voertaal in het informatiepunt Nederlands is. Wel beheersen de medewerkers ook het Berbers om mensen zo nodig in die taal te woord te kunnen staan (Kamervragen 2199, 2009).

Wat betreft de uitspraak van de woordvoerder van stichting STIVA, dat het gemeenteloket in de bibliotheek voor veel allochtonen net iets te ver zou zijn, zegt de minister: 'De gemeente heeft mij laten weten dat de betreffende woordvoerder ongelukkig geciteerd is; hij zou hebben willen aangeven dat sommige bewoners het gemeentelijk loket niet kennen of schromen er naar toe te gaan' (Kamervragen, 2199, 2009).

Ook de VVD-fractie in de Utrechtse gemeenteraad heeft grote moeite met de 100.000 Euro subsidie, die de gemeente in het loket in de moskee aan de Winterboeidreef heeft gestoken. Hoewel de loketten volgens gemeente en initiatiefnemers WARD en STIZA, voor zowel vrouwen als mannen zijn (en dat je slechts een keuze kunt maken tussen een mannelijke en een vrouwelijke hulpverlener), zijn de liberalen ervan overtuigd dat de loketten gescheiden zijn: één voor mannen en één voor vrouwen. De twee gescheiden loketten bevorderen de integratie niet, aldus de VVD. In schriftelijke vragen aan Burgemeester en Wethouders eist de partij opheldering (Cazander, 2009 b).

In antwoord op de schriftelijke vragen van de VVD benadrukt het College van Burgemeester en Wethouders (net zoals de minister) dat dit een informatiepunt is waar mannen en vrouwen terecht kunnen. De initiatiefnemers hebben ervoor gekozen één gemeenschappelijke wachtkamer in te richten en twee spreekkamers te openen, waarvan één bemenst is door een vrouwelijke voorlichter. Dit stelt vrouwen in staat om ook persoonlijke kwesties (zoals bijvoorbeeld relatieproblemen) aan de orde te stellen. Iedere bezoeker van het informatiepunt is echter vrij om zich te laten voorlichten door een mannelijke of een vrouwelijke voorlichter (Schriftelijke vragen 27, 2009).

Ten aanzien van de aantijgingen op het gebied van de scheiding en kerk en staat vult wethouder Den Besten in een radio-interview aan: 'In de stad Utrecht hebben wij te maken met verschillende organisaties die maatschappelijk actief zijn. Dit zijn ook de kerken, het Leger des Heils en de Zusters Augustinessen die al honderden jaren prachtig werk doen. Waarom is het als het om een moskee gaat, opeens zo'n probleem? Het gaat erom dat er in deze wijk tientallen nationaliteiten samenwonen en dat zij de weg vinden naar dit loket. Als dat lukt, is ons doel bereikt' (Radio M Utrecht, 2008).

In april 2009 komen er Kamervragen van de VVD, PVV en SP. In deze vragen gaat het weer over de aparte loketten voor mannen en vrouwen en de scheiding van kerk en staat. Minister Van der Laan van WWI antwoordt wederom dat het 'moskeeloket in Overvecht, de scheiding tussen mannen en vrouwen niet bevordert. Volgens Van der Laan is er niet sprake van twee, maar van één loket. Bovendien zegt Van der Laan, die zich baseert op gegevens van de gemeente, dat het informatiepunt ondergebracht is in het pand van de moskee, maar via een aparte ingang te bereiken is. Volgens de minister is de scheiding van kerk en staat niet in

het geding, omdat het geen gemeentelijk loket is. Van der Laan bestrijdt bovendien dat de overige bewoners van Overvecht – waaronder christenen en niet-gelovigen – worden gedwongen naar de moskee te komen. De opening van het moskeeloket gaat namelijk niet ten koste van andere informatieloketten (Cazander, 2009 d).

Twee maanden later, in juni 2009 wil een meerderheid van de Tweede Kamer dat het ‘moskeeloket’ dicht gaat. Minister Van der Laan, van Wonen Wijken en Integratie (WWI) heeft dit keer toegezegd om op korte termijn in overleg te gaan met de gemeente Utrecht, om sluiting van het loket te kunnen bereiken (AD/UN, 2009).

Minister Van der Laan, die de Utrechtse moskee heeft bezocht, geeft toe dat hij dit ‘geen ideale opzet’ vindt, maar het loket is volgens hem niet in strijd met de het principe van gelijke behandeling van mannen en vrouwen. De minister valt met name over het feit dat een gemeentelijke instantie – ook al is de hulpverlening uitbesteed aan een stichting – is gevestigd in een religieus gebouw. Volgens hem is dat strijdig met de scheiding tussen kerk en staat die in Nederland wordt aangehouden (AD/UN, 2009). Van der Laan denkt dat hij de gemeente Utrecht kan overtuigen om met het project te stoppen.

6.4.2 Reactie vanuit PvdA gelederen

Ook vanuit de PvdA gelederen (die in Utrecht met het initiatief hebben ingestemd) komt dus steeds meer kritiek. Mostapha el Madkouri gemeenteraadslid van de PvdA in Almere heeft kritiek op het loket in de moskee. Hij zegt: ‘Als bestuurder of politicus moet je het niet in je hoofd halen om een gemeenteloket te openen in een moskee. Dat is onwenselijk. Ambtenaren moeten niet in een moskee zitten, maar in het stadhuis. Autochtonen zijn hier niet positief over, het is namelijk een openbare voorziening waar zij zich niet welkom voelen. Terwijl openbare gelegenheden voor iedereen toegankelijk horen te zijn’. El Madkouri zegt verder dat je nooit ‘openbare voorzieningen op grond van religieuze beleving moet creëren’ (Bessems, 2009).

Ook PvdA-Kamerlid Hans Spekman (oud wethouder in Utrecht en daar nog steeds woonachtig) heeft kritiek op het informatieloket in de moskee. Hij vindt het goed dat de gemeente de informatievoorziening in probleemwijken dicht bij de bevolking brengt. Maar volgens Spekman hoort die niet in een gebedshuis. De scheiding van kerk en staat zou daarmee in het geding zijn (Wijkraad Overvecht, 2009).

6.4.3 Publieke opinie

Op het artikel dat op de site van het AD (Cazander, 2009 a) is geplaatst naar aanleiding van de komst van het loket zijn bijna tachtig reacties gekomen. De reacties kunnen als volgt worden gecategoriseerd: Allereerst gingen een groot aantal reacties over de ‘scheiding van kerk en staat’, de aparte loketten voor mannen en vrouwen werden ook regelmatig genoemd en ten slotte ging het over de ‘voorkeursbehandeling’ van moslims (waarbij ook de naam van Wilders regelmatig voorbij kwam).

Slechts vier van de tachtig reacties hadden een overwegend positieve toon:

Wat betreft de scheiding tussen kerk en staat:

‘Zolang de financiering niet te maken heeft met de religieuze activiteiten kunnen er informatieloketten in kerken of moskeeën worden geopend. Er wordt in Utrecht al eeuwen op

deze manier gewerkt maar dan via andere religieuze instellingen, deze bereiken mensen nu eenmaal gemakkelijker dan de gemeente Utrecht zelf. De gemeente ziet dit dan ook als een waardevolle aanvulling op hun netwerk’.

Over de gescheiden loketten:

‘Bekijk het eens vanuit een geschiedkundig perspectief: er zijn in Nederland ook tijden geweest waarin vrouwen aan het loket alleen niet behandeld werden. Er was een handtekening en toestemming van de man nodig’.

Over de voorkeursbehandeling van moslims

‘Informatie moet er voor iedereen zijn en de moslim cultuur heeft nog niet de lengte van vrijheid bereikt die wij alweer als gewoon beschouwen. Als de overheid zich beter ingespannen had voor gratis onderwijs voor de Nederlandse allochtoon was er minder achterstand geweest’.

Hiertegenover stond een hele reeks aan negatieve reacties van uiteenlopende strekking:

Wat betreft de scheiding van kerk en staat:

‘Wat moet een loket van de gemeente Utrecht in een moskee? en nog wel een voor vrouwen en een voor mannen, fijn voor de integratie (...) Houd kerk en staat gescheiden in Nederland. En geen gemeente loketten in moskeeën’.

‘Wat betreft de scheiding van kerk en staat (...) Wettelijk is er geen enkel criterium die toestaat dat overheden een dergelijke inmenging toestaat (...)’.

‘Scheiding van kerk en staat geldt alleen voor het Christendom dus? (...) De staat veel meer dan dit integreren in de moslim-ideologie kan natuurlijk niet’.

‘Kerk en staat gescheiden houden AUB’.

‘(...) Overheid moet zich verre van religie houden, scheiding kerk en staat wordt zo om zeep geholpen (...)’.

‘(...) Hier doen we de dingen niet op deze manier en zijn staat en kerk gescheiden!’

‘(...) kan gelijk de imam in de gaten houden wie welke activiteiten wel of niet onderneemt. En natuurlijk mooi combineren met religieuze werving en acceptatie van de achterstelling van vrouwen door de gemeente, enzovoorts. Dit is empowerment van religieuze instituten en leiders, een hellend vlak in de foute richting. De gemeente zou juist empowerment van individuele burgers moeten nastreven’.

‘Ik dacht dat we hier overheid en geloof van elkaar gescheiden hadden en dat dit een fundament voor onze democratische rechtsstaat is. (...) En het dan gek vinden dat steeds meer Nederlanders de Islamisering van Europa steeds minder zien zitten’.

‘(...) De overheid en religie moeten absoluut gescheiden zijn en blijven’.

‘(...) Het gemeente loket in een gebedshuis, kerk en staat gescheiden? De assimilatie is gestart, we gaan weer 100 jaar terug in de tijd!’

Over de gescheiden loketten:

‘Nederland heeft ook een bescheiden aantal basiswaarden, en die dienen te worden gerespecteerd. Ook door hen’.

‘Waarom 2 loketten? Een voor mannen en een voor vrouwen. We leven niet in een islamitisch land. Integreren betekent dat mannen en vrouwen gelijk zijn en evenveel rechten hebben,

dus ook samen voor een loket moeten staan. Het bevordert de integratie niet, op het werk moet je ook samen door een deur (...)’.

‘In de sfeer van integratie...Waarom twee loketten?’

‘Gescheiden loket voor mannen en vrouwen belachelijk. Na veel vechten gelijke rechten voor man en vrouw. Gaan we nu weer 200 jaar terug’.

(...)‘Geven ze bij dat informatieloket ook informatie over hoe je wel normaal met vrouwen om kan gaan o.i.d.?’

‘Het oogt onbegrijpelijk dat Utrecht een project ondersteunt dat uitgaat van de segregatie van mannen en vrouwen. Je zou denken dat Utrecht een acief emancipatiebeleid voert dat dit juist bestrijdt’.

‘(...) Mannen en vrouwen gescheiden houden en de nederlandse overheid werkt er lekker aan mee’.

‘Gesubsidieerde discriminatie van vrouwen’.

‘(...) Vrouwen en mannen zijn in dit land gelijk (...)’.

‘Gescheiden de moskee in, bidden, lopen, zwemmen, en nu ook loketten. De islamisering gaat al een sneltrein (...)’.

‘Waarom gescheiden loketten? Dit werkt de integratie tegen en druist tegen alle in ons land sinds jaren gebruikte regels in. Stap voor stap wordt hier de Nederlandse cultuur en gewoonte afgebroken. Met deze tolerantie bereiken wij nooit de zo gewenste integratie’.

‘Steeds meer toegeven aan een achterlijke ideologie waarbij vrede, eerlijkheid, gelijkheid e.d. absoluut niet hoog in het vaandel staan’ (...).

‘Het druist tegen vele vrijheden van ons land in (...)’.

Over de voorkeursbehandeling van moslims:

‘het is slechts een kwestie van tijd voor je als atheïst gedwongen bent om allah te prijzen voordat je überhaupt in staat bent een loket van de gemeente te bereiken’.

‘(...) Gaat Utrecht nu ook gemeentelijke loketten openen in kerken en synagogen? Want als je de ene doelgroep iets geeft moet je de ander niet achterstellen. (...) Iedereen die iets van de gemeente wil, moet gewoon naar het gemeente loket komen’.

‘(...) Nog effe en de sharia wordt hier ingevoerd (loketten voor mannen en vrouwen!) Waanzin: een loket in een moskee immers, men weet wel de andere gemeentelijke loketten te vinden (UWV, CWI, Bijstand, TNT) waar ook Nederlands gesproken wordt en veelal de mogelijkheden voor een tolk zijn! Trouwens veel info van de gemeenten wordt al in drie talen verstrekt!’

‘(...) Onzin, ze weten precies waar ze moeten zijn voor een uitkering of de kinderbijslag en daar is maar één loket voor iedereen...’

‘Wat is de volgende stap? Ook de sociale diensten, TNT servicepunt, reclassering en andere overheidsinstanties naar een moskee? Het wordt echt steeds gekker in het land, als we zo doorgaan verliezen al onze gewoontes (...)’.

‘Wat is er mis met het "gewone" gemeente loket? Kijk, kan wel zijn dat de taal een probleem is, maar ik dacht toch dat allochtonen Nederlanders na een inburgeringscursus toch een beetje Nederlands moeten kunnen beheersen? of heb ik iets gemist?’

‘Volgens mij is het toch nog steeds de bedoeling dat er wordt geïntrigeerd? Waarom dan alles apart met alle kosten van dien?’

‘(...) Is de moslim niet in staat gewoon naar het stadhuis te komen zoals de andere inwoners van dit land wel moeten (...).’

‘Oja, ik wil graag een loket in mijn woonkamer, ik vind het stadsdeel veel te ver lopen namelijk’.

6.4.4 Politieke reactie, publieke opinie en de spanningen die optreden

Zowel de politieke reactie en de publieke opinie laten zien dat de komst van het informatieloket in de moskee de nodige spanningen oproepen. Er wordt nu gekeken hoe deze spanningen geduid kunnen worden. Er wordt bezien of zij voortkomen uit conflict met de grondwet, of gepercipieerde conflicten met de grondwet; of zij te maken hebben met de angst om de eigen culturele tradities en gebruiken te verliezen, en welke rol het felle politieke debat in de ontstane spanningen heeft.

Hoewel de scheiding van kerk en staat niet als zodanig in de Grondwet staat wordt het beginsel wel gezien als belangrijke waarde in onze samenleving. Er wordt hier wel, als stond het in de grondwet, aan gerefereerd. In het theoretisch kader werd het beginsel van scheiding van kerk en staat omschreven als: geen institutionele zeggenschap over en weer, evenmin inhoudelijke zeggenschap. Als van deze omschrijving wordt uitgegaan kan gesteld worden dat met de openstelling van het informatieloket in de moskee de scheiding van kerk en staat niet in het geding komt. Het is namelijk niet de moskee die bepaald welke informatie wel of niet in het loket wordt verstrekt. In dit geval is echter van belang dat velen, zowel in de politieke als in de publieke reactie een verkeerd beeld hebben van de scheiding van kerk en staat, en dit argument toch aandragen. Het lijkt erop dat het beginsel vaak uit onwetendheid gebruikt wordt om op een afkeurende manier over de zichtbaarheid van religie in het publieke domein (en de relatie tussen overheid en religie) te spreken. Dit duidt er op dat men voor religie geen grote rol in het publieke domein ziet.

Wat betreft het gelijkheidsbeginsel kan gesteld worden dat mannen en vrouwen in het loket in principe gelijk worden behandeld, maar niet bij hetzelfde loket. Dit gebeurt ook in veel andere situaties, ook in Utrecht. Zo zijn er bijvoorbeeld gescheiden zwemlessen, gescheiden inburgeringslessen, gescheiden praatgroepen. Deze aparte lessen en praatgroepen zijn echter ook regelmatig onderwerp van discussie. De vraag is namelijk of dit de meest wenselijke situatie is. Vaak wordt hierin vanuit (gemeentelijke) overheden het argument gebruikt: het is niet de ideale situatie, maar als hierdoor meer mensen kunnen worden bereikt, en hierdoor meer mensen gaan participeren in de samenleving, moet het voorlopig maar op deze manier (maar wel met de kanttekening dat dit niet de ideale situatie is, en dat deze oplossing in principe tijdelijk is). In feite geldt dat in dit geval voor de moskee (en de manier waarop de gemeente hier tegenaan kijkt) ook.

Inmiddels is er een vrouw naar de Commissie Gelijke Behandeling gegaan omdat zij zich ongelijk behandeld voelt door de gescheiden loketten. De Commissie heeft echter vastgesteld dat het informatiepunt in kwestie geen gemeenteloket is. De rol van de gemeente met betrekking tot het informatiepunt is beperkt tot het verstrekken van een subsidie. Het verstrekken van subsidies is een typische overheidstaak en moet worden aangemerkt als zogenaamd ‘eenzijdig overheidshandelen’. Eenzijdig overheidshandelen valt buiten de reikwijdte van de gelijkebehandelingwetgeving dat leidt tot het oordeel dat de Commissie niet bevoegd is te oordelen over het handelen van de gemeente (CGB, 2009).

Behalve de Grondrechtelijke beginselen kunnen spanningen ook ontstaan doordat er conflict optreedt met cultuur- en traditiegebonden normen en waarden. Zowel in de politieke reactie als in de publieke opinie wordt genoemd dat op locaties waar overheidsinformatie wordt verspreid in principe iedereen zich welkom moet voelen. In dit geval worden daar vraagtekens bij geplaatst. Verschillende stemmen menen dat voor niet-moslims de moskee onbekend terrein is. Echter, het feit dat een bepaalde locatie onbekend terrein is, betekend nog niet dat men op een locatie niet welkom is. Er zou ook gesteld kunnen worden dat voor vele moslims de bibliotheek onbekend terrein is.

De vraag is hier of de spanning die optreedt voortkomt uit het feit dat het hier om een islamitische moskee gaat, of om dat het in het algemeen om een 'religieuze' omgeving gaat. De situatie zou wellicht anders zijn als het loket in een christelijke kerk gevestigd zou zijn. Door de verbondenheid die de autochtone Nederlander heeft met de christelijke traditie zou men dit wellicht als 'meer toegankelijk' ervaren. Toch lijkt het te gaan om zowel het feit dat religie zich in het publieke domein vertoont, als met het feit dat de Islamitische omgeving voor velen onbekend is, en buiten de norm valt van waar men gaat voor 'gemeentelijke informatie'.

Ook de verworvenheid van gelijkheid tussen man en vrouw speelt een rol. De aparte loketten voor mannen en vrouwen blijken zowel in de politieke reactie als in de publieke opinie een heikel punt te zijn. De gescheiden loketten worden in verband gebracht met de ongelijke behandeling van vrouwen. Men gaat hierbij dus uit van de Nederlandse norm/verworvenheid van gelijkheid tussen man en vrouw, en stelt deze boven het doel van de gescheiden loketten, namelijk dat dit participatie van vrouwen op zou leveren.

Over de rol van het felle politieke debat kan ten aanzien van het informatieloket in de moskee twee dingen gezegd worden. Allereerst is er los van de anti-islam campagne vanuit verschillende hoeken in de Nederlandse samenleving, en van links tot rechts in het politieke spectrum kritiek op dit informatieloket. Dit geeft enerzijds aan dat de spanningen die ontstaan niet worden beïnvloed door het felle politieke debat. Niet alleen de PVV, maar ook andere partijen hebben een negatieve houding ten aanzien van het loket. Anderzijds zou het juist zo kunnen zijn dat door de harde lijn van de PVV ten aanzien van moslims, ook andere partijen zich genoodzaakt voelen hun beleidsvisies aan te scherpen. Toch lijkt het voor veel partijen niet alleen te gaan om het 'islamitische' dat voor spanningen zorgt, maar meer in het algemeen de angst voor vermenging tussen staat en religie en de zichtbaarheid van religie in het publieke domein.

Vanuit de publieke opinie wordt duidelijk dat de anti-islam campagne zeker een rol heeft in de spanningen die ontstaan. In verschillende reacties werd gerefereerd aan Geert Wilders. Men heeft moeite met de manier waarop moslims worden behandeld ('gepamperd'). Over het algemeen vindt men dat moslims gewoon naar het bestaande loket moeten gaan, dat voor iedereen is bedoeld. Daarbij wordt niet zelden aangehaald 'dat zij de uitkeringsinstantie wél kunnen vinden', en dat het 'nu bijna onmogelijk is om niet meer op Geert Wilders te stemmen'.

6.5 Iftar maaltijd

Sinds enkele jaren worden er tijdens het breken van de vasten (tijdens de islamitische vastenmaand Ramadan) op verschillende plaatsen in de stad 'Iftar' maaltijden verzorgd. Dit ritueel heeft altijd plaatsgevonden in privésfeer en komt voort uit het idee dat tijdens de vastenmaand mensen het eten dat ze hebben, moeten delen. Sinds enkele jaren worden ook Iftar maaltijden georganiseerd (zowel op wijk als op stedelijk niveau) die worden gesubsidieerd door de gemeente Utrecht en die toegankelijk zijn voor iedereen (moslim en niet moslim). Op deze manier krijgt een islamitisch ritueel een plaats in het publieke domein van Utrecht. De voornaamste reden voor de gemeente Utrecht om deze maaltijden te subsidiëren is omdat zij dit zien als middel om ontmoeting en dialoog tussen verschillende bevolkingsgroepen in Utrecht te bewerkstelligen.

Ook in de verschillende wijken worden iftar maaltijden gefinancierd. Tegenwoordig worden iftars niet meer alléén door de moskee georganiseerd. Vaak zijn er partners (dat kan voor sommige wijkmanagers reden zijn om te subsidiëren), in andere wijken wordt de iftar helemaal niet meer door de moskee georganiseerd, maar wordt het georganiseerd door bijvoorbeeld de politie of de woningbouwvereniging.

Voor de wijkmanagers is de belangrijkste voorwaarde dat tijdens een iftar-maaltijd die wordt gefinancierd door de wijk, religieuze beleving niet centraal staat. Een dergelijke bijeenkomst mag best een religieus tintje hebben, maar dat is zeker niet waar de bijeenkomst om draait. De imam mag iets uitleggen over de ramadan, maar het is niet de bedoeling dat er een preek wordt gehouden. Voor sommige wijken blijkt de scheiding van kerk en staat een groter probleem, zij hebben het gevoel dat bij veel islamitische organisaties, maatschappelijke activiteiten en religie door elkaar heen lopen. Er heeft zich ook in één van de wijken een iftar viering voorgedaan waarbij religie onaangekondigd wel een grote plaats innam (Interviews wijkmanagers, 2008).

Het doel van de iftar-maaltijd moet samenlevingsopbouw zijn, en moet ontmoeting tussen verschillende groepen bevorderen. Het is daarom belangrijk dat iedereen welkom is en dat er aan actieve werving wordt gedaan. Door sommige wijken wordt gezegd dat 'als er alleen maar Marokkaanse mensen komen er de volgende keer geen subsidie wordt verleend' (Interviews wijkmanagers, 2008).

In 2008 is er in Utrecht in totaal bijna 50.000 Euro aan subsidie aan iftar-maaltijden verstrekt (Schriftelijke Vragen 104, 2008). Daarvan is onder andere één grote stedelijke iftar georganiseerd, en verschillende kleinere iftar-maaltijden in de wijken.

6.5.1 Politieke reactie

Naar aanleiding van de iftar maaltijden van 2008 zijn er raadvragen gesteld, vanuit de CDA-fractie. Centraal stond met name of andere belangrijke religieuze momenten zich ook zouden kunnen lenen om wederzijdse ontmoeting en begrip te bevorderen. Hierbij werd gewezen op het Christelijke kerstfeest, het Joodse Jom Kipoer en Hindoestaanse Vesakha Puja. Hier is op geantwoord dat zolang het doel van 'ontmoeting en dialoog' centraal staat (voortvloeiend uit het collegeprogramma), deze vieringen zich hier ook voor zouden kunnen lenen en deze zouden ook financieel ondersteund kunnen worden (Schriftelijke Vragen 104, 2008).

Als reactie op de vragen van het CDA heeft de gemeenteraadsfractie van D'66 gevraagd of het wel de taak van de overheid is om de beleving van religies en levensbeschouwingen te financieren. Bovendien wilde D'66 aandacht voor het feit dat deze bijeenkomsten niet mogen worden gebruikt om zieltjes te winnen. Ten slotte vroeg D'66 ook op welke manier men wilde voorkomen dat bepaalde religies hierdoor bevoordeeld zouden worden en op welke manier de niet-religieuze inwoners van Utrechtse gecompenseerd werden (Schriftelijke Vragen 105, 2008).

In de beantwoording werd benadrukt dat de beleving van religie en levensbeschouwing nooit centraal mogen staan bij iftar-maaltijden en andere (door de gemeente gesubsidieerde) bijeenkomsten (zoals ook staat in het Collegebesluit van 2005 en de Algemene Subsidieverordening). Deze bijeenkomsten zijn slechts de 'aanleiding' om te komen tot dialoog en ontmoeting. Ontmoeting moet centraal staan, niet de religieuze beleving. Van zieltjes-winnen mag geen sprake zijn. En het mag ook niet gaan om het 'in groepsverband beleven van religie'. Daarbij staat als een paal boven water, dat op deze bijeenkomsten iedereen welkom is, er wordt geen enkele religie bevoordeeld en ook niet-religieuze mensen zijn altijd welkom (Schriftelijke Vragen 105, 2008).

Ten slotte wordt in antwoord op de vragen opgemerkt dat bepaalde groepen (moeilijk bereikbaren) soms beter te bereiken zijn in een enigszins religieuze of levensbeschouwelijke setting. Moskeeën en kerken hebben een belangrijke toegang tot groepen mensen die normaal gesproken moeilijk bereikt worden. De drempel voor hen is lager als de activiteit vanuit daar wordt georganiseerd (Schriftelijke Vragen 105, 2008).

6.5.2 Publieke reactie

Op de nieuwsberichten ten aanzien van de iftar-vieringen kwamen heel wat minder reacties op internetfora dan bij het nieuws over de opening van het loket in de moskee. Op de website van het AD/ Utrechts Nieuwsblad (Wijk, 2008 & AD/Utrecht Nieuwsblad, 2008) verschenen enkele reacties naar aanleiding van de nieuwsberichten en de raadsvragen over de iftar-maaltijd. In dit geval hadden vrijwel alle reacties een negatieve toon. Een deel van de reacties heeft te maken met het beginsel van scheiding van kerk en staat, de overige reacties hebben te maken met de bevoordeling van moslims.

Scheiding van Kerk en Staat

'Wat is er eigenlijk gebeurd met de scheiding van kerk en staat? Of het doodsimpele gegeven dat het onethisch is om gemeenschapsgeld op een dergelijke manier te verspillen?'

'(...) Nu kan men in enige naïviteit nog beweren dat het subsidiëren van een moslimfeest zorgt voor integratie, maar het subsidiëren van het kerstfeest kent zelfs een dergelijk nonsens-excuus niet, en is gewoon een directe gift van gemeenschapsgeld aan religieuze doeleinden. Iets dat uiteraard een slechte zaak is'.

Bevoordeling moslims

'D'66 is duidelijk: zolang alleen de moslims gesubsidieerde religieuze feesten vieren is er niks aan de hand, maar als christenen dezelfde rechten / subsidies vragen, dan is D'66 ineens boos'.

'Leuk, maar waarom organiseren ze alleen een gratis Iftar maaltijd en ook geen gratis kerstmaaltijd? Is dat omdat wij weer begrip moeten leren voor de moslimse godsdienst?'

Andersom zou dat best ook mogen. Dan gaan ze pas echt een goede relatie met de mensen in hun omgeving aan'.

'Die scheiding (tussen kerk en staat) is er nog wel alleen de scheiding tussen staat en moskee is er niet. Misschien is het beter het geld te besteden aan het bestrijden van overlast door bepaalde groepen jongeren in diverse Utrechtse wijken. Nu wordt er mooi weer gespeeld met gemeenschapsgeld zonder dat het een enkel nut heeft. O, ja toch wel; het knuffelen van de "minderheden" in de stad'.

6.5.3 Politieke reactie, publieke opinie en de spanningen die optreden

Zowel de politieke reactie en de publieke opinie laten zien dat de viering van iftar maaltijden met financiële steun van de gemeente Utrecht de nodige discussie oplevert. Er wordt nu gekeken hoe deze spanningen geduid kunnen worden. Er wordt bezien of zij voortkomen uit conflict met de grondwet, of gepercipieerde conflicten met de grondwet; of zij te maken hebben met de angst om de eigen culturele tradities en gebruiken te verliezen, en welke rol het felle politieke debat in de ontstane spanningen heeft.

Als het gaat om de Iftar-vieringen is de Grondwet in feite niet in het geding. Bij de viering van een Iftar maaltijd neemt de 'religieuze beleving' niet een centrale plaats in. Het is niet zo dat met financiële steun van de gemeente Utrecht religieuze beleving wordt gesponsord. In dit geval is de iftar maaltijd een aanleiding om de doelstelling van ontmoeting en dialoog te bewerkstelligen. Bovendien worden ook kerstvieringen gesubsidieerd (en andere niet-religieuze vieringen) en komt de neutraliteit van de overheid dus niet in het geding.

In hun raadvragen hebben het CDA en D'66 deze beginselen uit de Grondwet toch in twijfel getrokken. Het CDA zet met name vraagtekens bij het neutraliteitsbeginsel aangezien er jaarlijks veel geld en aandacht uit lijkt te gaan naar de Iftar, en men het idee heeft dat dit rondom een kerstviering niet gebeurt. D'66 zet zijn vraagtekens bij de scheiding van kerk en staat. Zij hebben het gevoel dat op deze manier de beleving van religie wordt gefinancierd. Iets waar D'66 verre van wil blijven. Echter tijdens de Iftar viering is het niet de bedoeling dat religieuze beleving de boventoon voert en de scheiding tussen kerk en staat zal dus niet in het geding komen.

Ook in de publieke opinie komt de het beginsel van de scheiding van kerk en staat aan de orde. In de perceptie van zowel politiek als publiek is de scheiding van kerk en staat dus in het geding. Dit geeft aan dat men weinig ruimte ziet voor religie in de publieke sfeer. Financiële steun voor maatschappelijke activiteiten van religieuze organisaties is vanuit het gemeentebestuur geen probleem, maar zowel vanuit de politiek als vanuit de publieke opinie lijkt men hier anders over te denken. D'66 doet dit ook door te benadrukken dat Utrecht een meerderheid aan niet-gelovige inwoners heeft en dat ook zij niet mogen worden vergeten.

De raadvragen die het CDA heeft gesteld, gaan niet uit van een negatieve houding ten aanzien van religie in het publieke domein uit. Uit de vragen spreekt echter dat de Islam in deze niet meer privileges moet krijgen dan andere religies. Ook vanuit de publieke opinie worden er vraagtekens gezet bij de subsidiëring van islamitische vieringen, terwijl men het idee heeft dat dit bijvoorbeeld kerstvieringen nauwelijks gebeurt.

Dit gevoel zou voort kunnen komen uit het negatieve politieke debat ten aanzien van moslims. Naar aanleiding van een iftar viering in de gemeente Zeist in 2008 heeft de PVV

Kamervragen gesteld. Zij benadrukten daarin met name dat het onwenselijk is dat een gemeente een islamitisch evenement betaalt en dat de lokale belastingbetaler daarvoor op moet draaien. Dit soort Kamervragen kan het negatieve sentiment ten aanzien van iftarvieringen in andere steden versterken.

6.6 Conclusie

De Utrechtse moslimgemeenschap omvat naar schatting ongeveer 10 procent van de Utrechtse bevolking. De Islam is op verschillende manieren in het publieke domein geïstitutionaliseerd. Door middel van moskeeën, scholen en stichtingen wordt de Islam zichtbaar, en krijgt de moslimgemeenschap een stem in het publieke domein van Utrecht. Zowel de moslimgemeenschap als de moskeeën, de islamitische stichtingen en organisaties zijn niet gelijk verdeeld over de stad Utrecht. De grootste concentraties moslims wonen in de wijken met een sociaaleconomische achterstand.

Het beleid van de gemeente Utrecht schrijft voor dat samenwerking en ondersteuning van religieuze organisaties (waaronder moskeeën) onder voorwaarden mogelijk is. Zolang religieuze beleving niet centraal staat, is financiële ondersteuning van religieuze organisaties mogelijk.

De Utrechtse wijken hebben het meest direct contact met bewoners, maatschappelijke organisaties en dus ook moskeeën. De verschillende wijken hebben in verschillende mate contact met de moskeeën. In veel wijken worden moskeeën gezien als belangrijke maatschappelijke partners, met name door het bereik dat zij hebben onder moslims. Op dit moment zijn de belangrijkste door de wijken gesteunde activiteiten van moskeeën: ouderen- en jongerenwerk, surveillancewerk en voorlichtingsactiviteiten. Belangrijkste voorwaarden die daaraan worden gesteld zijn: het bijdragen aan de gemeentelijke doelstellingen, openbare toegankelijkheid en de ondergeschikte rol van religie. Recentelijk speelt de angst voor radicalisering in een enkele wijk een rol bij de afweging om subsidie te verlenen.

De spanningen naar aanleiding van het loket in de moskee in Overvecht komen in feite niet voort uit conflict met de Nederlandse grondwet. Het beginsel van de scheiding tussen kerk en staat komt niet in het geding. Toch wordt deze zowel in het politieke als in het publieke debat meermaals aangehaald. In de perceptie van mensen wordt de scheiding van kerk en staat dus wél overschreden. Dit toont een negatieve houding ten aanzien van religie in het publieke domein.

Verder speelt hier het gelijkheidsbeginsel. Het feit dat er een apart mannen- en een apart vrouwenloket bestaat stuit in de politiek en in het publieke debat, van links tot rechts op veel weerstand. Dit toont dat aan de verworvenheid van de gelijkheid tussen man en vrouw groot belang wordt gehecht. De westerse norm van gelijkheid wordt dus boven de emanciperende werking, die deze gescheiden loketten tot doel hebben, geplaatst.

In beide casussen speelt de politieke discussie ten aanzien van de Islam een belangrijke rol. In de casus van het informatieloket kan gesteld worden dat alle partijen binnen het Nederlandse stelsel worden beïnvloed door de hardere lijn van met name de PVV. Daar waar WWI minister Van der Laan in eerste instantie nog voorstander van het loket was, is hij dat na enkele maanden van harde discussie niet meer. In de publieke opinie spreekt ook veel negativiteit in het algemeen tegen moslims. In veel reacties wordt gerefereerd aan het feit

dat moslims de weg naar uitkeringsinstanties heel goed kunnen vinden, terwijl voor hen een gemeenteloket in de bibliotheek te ver weg zou zijn. Wat betreft de iftar-vieringen leeft ook (zowel in politiek als publiek debat) het gevoel dat de moslimgemeenschap een voorkeursbehandeling krijgen. Zij zouden wél de financiële middelen krijgen om een religieuze viering te houden, terwijl dit voor kerstvieringen niet zou gebeuren.

7 Conclusie & Aanbevelingen

7.1 Conclusie

Doel van deze thesis was een (bescheiden) bijdrage te leveren aan het vinden van een oplossing voor de bestaande integratieproblematiek in Nederland. Daarbij is gefocust op de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland. Er is bezien welke spanningen zich daarbij voordoen, en in hoeverre deze spanningen verband houden met de algemene visie op het publieke domein. Er werd verondersteld dat door het beter begrijpen van de rol van het publieke domein in de maatschappij, de positie van moslims in de maatschappij uiteindelijk verbeterd zou kunnen worden. Om deze doelstelling te bereiken werd de volgende vraagstelling geformuleerd:

In hoeverre zorgt de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland voor veranderingen in het publieke domein en in hoeverre wordt de manier waarop men met deze veranderingen omgaat bepaald door de visie die bestaat ten aanzien van het publieke domein?

Om deze vraag te beantwoorden is allereerst gekeken naar het begrip religie in het algemeen, en meer specifiek naar de Islam. Iedere religie kent verschillende aspecten en iedere religie heeft zowel inhoudelijke als fysieke componenten. Voor dit onderzoek zijn de aspecten gedragsleer, ritueel en organisatie van belang. Binnen de Islamitische godsdienst is de gedragsleer veelomvattend: deze loopt uiteen van voorschriften ten aanzien van erf- en strafrecht, spijswetten en kledingvoorschriften. Wat betreft het ritueel is met name het vijf maal daagse gebed van belang en de vastenmaand Ramadan. Ten slotte is ook de organisatie van de Islam in Nederland van belang voor deze thesis. De organisatie zorgt door middel van moskeeën niet alleen voor een fysieke verandering in het publieke domein, het feit dat moslims zich gaan organiseren zorgt er ook voor dat zij een stem krijgen in het publieke debat.

De Islam is tegenwoordig geïstitutionaliseerd in de Nederlandse samenleving. Verschillende stromingen, met name Turkse en Marokkaanse moslims, hebben hun eigen organisaties in Nederland en ook een groot aantal moskeeën hebben een plek in de samenleving gekregen. Naast een constante religieuze identificatie onder zowel Turken en Marokkanen in Nederland lijken recentelijke ontwikkelingen binnen de Islam in Nederland tweeledig. Enerzijds lijkt de religieuze participatie onder jongeren af te nemen. Echter mede als reactie op ontwikkelingen in het publieke en politieke debat wordt ook een stroming zichtbaar waarin moslims juist steeds sterker aan hun geloof vasthouden. Met name onder jongeren is een trend zichtbaar waarin men zich steeds meer afkeert van de Nederlandse samenleving.

Om te begrijpen op welke manier de Islam een plaats heeft gekregen binnen het publieke domein van Nederland is gekeken naar het beginsel van scheiding van kerk en staat. Hoewel dit beginsel niet is verankerd in de Nederlandse Grondwet is het zeer bepalend voor de manier waarop er in Nederland naar het publieke domein wordt gekeken. De belangrijkste betekenis van de scheiding van kerk en staat is dat de overheid geen geloof of wijze van geloofsbelijdenis mag voorschrijven. En dat ook andersom religieuze organisaties geen

formele positie binnen de overheidsorganisatie mogen hebben. Dit beginsel sluit niet uit dat religieuze organisaties deel mogen nemen aan het publieke debat. Echter, in de manier waarop het beginsel in Nederland gepercipieerd wordt, wordt dit vaak wel uitgesloten. Het idee dat mensen hebben over het beginsel van scheiding van kerk en staat sluit vaak veel meer uit dan het beginsel voorschrijft. Hiermee wordt al een zekere richting duidelijk van een Nederlandse visie: namelijk dat religie thuishoort in de privé sfeer.

Om de 'Nederlandse' visie ten aanzien van religie in het publieke domein te begrijpen is vervolgens het concept 'publiek domein' uitgewerkt. Het concept 'publiek domein' wordt gedefinieerd als de ruimte die niet privaat is. Het is de plek waar het openbare debat plaatsvindt aangaande zaken van algemeen belang voor de samenleving. Er wordt belang gehecht aan het publieke domein omdat het goed functioneren ervan voorwaarde is voor het functioneren van de democratie. Daarom zou bij voorkeur iedereen een stem moeten hebben in het publieke domein en zou er vanuit daar kritiek op de heersende klasse kunnen ontstaan.

Ook Jurgen Habermas benadrukt het belang van het publieke domein. Zijn visie ten aanzien van het publieke domein lijkt sterk overeen te komen met de manier waarop in Nederland (het Westen) naar het publieke domein wordt gekeken. Zijn visie komt voort uit het Verlichtingsdenken, waarin ratio, het vrije woord en 'neutraliteit' centraal staan. Religie mag in de visie van Habermas geen zichtbare plaats innemen in het publieke domein.

Hoewel Habermas als één van de belangrijkste voorwaarden stelt dat er voor iedereen ruimte moet zijn in het publieke domein, menen critici dat de visie van Habermas op een bepaalde manier een 'uitsluitende' werking heeft. In die visie van Habermas is het publieke domein niet goed toegankelijk minderheden, lagere sociale klassen en vrouwen.

Daarbij moet opgemerkt worden dat het publieke domein zelf ook als een Westerse constructie wordt gezien. Zowel in het Westen als in de Islamitische wereld was religie eerder alom tegenwoordig. Het Islamitische publieke domein heeft echter niet te maken gehad met de 'Verlichting'. Daarom is religie in het Islamitische publieke domein dan ook nog steeds present.

Vanuit de theorie is geconcludeerd dat visie van waaruit in Nederland naar het publieke domein wordt gekeken voortkomt uit het Verlichtingsdenken. Hierin lijkt weinig plaats te zijn voor religie.

Vervolgens is vanuit de praktijk gekeken of deze visie ten aanzien van het publieke domein ook in de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland navolging krijgt. Hierbij is met name onderzocht welke spanningen de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland oplevert en in hoeverre deze spanningen te maken hebben met de bestaande visie ten aanzien van het publieke domein.

De komst van de Islam naar Nederland is altijd in meer of mindere mate gepaard gegaan met spanningen en problemen. Grote groepen (grotendeels moslim-) migranten blijven op bepaalde terreinen achter. Relatief veel migranten wonen in achterstandswijken, zijn laag geschoold en blijven achter op de arbeidsmarkt: veel migranten verkeren in een sociaaleconomisch zwakke positie. Sinds de komst van deze groepen (Islamitische-) migranten naar Nederland is vanuit verschillende beleidsvisies geprobeerd een manier van samenleven te bewerkstelligen en migranten een plaats in de samenleving te bieden.

Recentelijk (mede onder invloed van (inter-) nationale ontwikkelingen) wordt in het politiek debat steeds vaker een harde beleidslijn gepropageerd, waarin de problematiek ten aanzien van migranten wordt gekoppeld aan de Islam.

Dat de komst van de Islam heeft gezorgd voor veranderingen, kan niet ontkend worden. De komst van de Islam heeft in het publieke domein van Nederland op verschillende terreinen nieuwe situaties opgeleverd. Deze veranderingen werden hier onderverdeeld in de terreinen van institutionalisering, de man/vrouw verhoudingen, kleding- en voedsel voorschriften en verandering ten aanzien van rituelen. Binnen deze terreinen heeft de komst van de Islam gezorgd voor veranderingen. Binnen álle terreinen, maar met name als het gaat om de man/vrouw verhoudingen en de kledingvoorschriften, zijn spanningen ontstaan.

Deze spanningen worden in sommige gevallen veroorzaakt door conflict met de Nederlandse grondwet. In het geval van het weigeren van handen schudden ontstaat er conflict tussen het gelijkheidsbeginsel (gelijkheid man en vrouw) en de vrijheid van godsdienst. Het is dan aan de praktijk om deze moeilijke afweging te maken.

Veel andere veranderingen als gevolg van de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland worden beschermd door de vrijheid van godsdienst. In die gevallen ontstaat meestal spanning omdat deze veranderingen indruisen tegen cultureel- en traditioneel bepaalde normen en Westerse verworvenheden. Het weigeren van het schudden van handen en het dragen van de burka druist in tegen de Westerse norm van communicatie. Dit zorgt voor spanningen. De verworvenheden van de Westerse maatschappij (zoals homoseksualiteit en de gelijkheid van man en vrouw), kan kunnen spanningen opleveren met de normen die de Islam met zich meebrengt. Deze verworvenheden kan men moeilijk loslaten (terwijl deze verworvenheden in de meeste gevallen nog jong zijn en niet door de gehele 'autochtone' bevolking wordt geaccepteerd).

Het politieke debat heeft ten slotte een belangrijke invloed op de spanningen die in de samenleving ontstaan. In de meeste gevallen is het debat niet de initiator van de spanningen, maar zorgt het debat er wel voor dat spanningen worden verergerd. Veranderingen worden uitvergroot en opgeblazen en gepresenteerd alsof zij de geldende cultureel- en traditioneel bepaalde waarden en normen in direct gevaar brengen.

Ten slotte is in de stad Utrecht naar twee casussen gekeken die exemplarisch zijn voor de komst van de Islam naar het publieke domein in Nederland. In de eerste casus (over de opening van een informatieloket in een moskee met twee gescheiden loketten voor mannen en vrouwen) ontstaat er in feite geen conflict met de Nederlandse grondwet. Toch betekent de opening van dit informatieloket in de perceptie van velen (zowel in het publieke- als in het politieke debat) een overschrijding van het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Het beginsel wordt aangedragen daar waar het eigenlijk niet van toepassing is. Dit geeft een duidelijk negatieve houding weer ten aanzien van religie in het publieke domein en de relatie tussen kerk en staat. Verder speelt in deze casus het gelijkheidsbeginsel ook een belangrijke rol. Het feit dat er een apart mannen- en een apart vrouwenloket bestaat stuit in de politiek en in het publieke debat, van links tot rechts op veel weerstand. Dit laat zien dat aan de verworvenheid van de gelijkheid tussen man en vrouw veel waarde wordt gehecht. De westerse norm van gelijkheid wordt dus boven de emanciperende werking, die deze gescheiden loketten tot doel hebben, geplaatst.

In beide casussen speelt de politieke discussie ten aanzien van de Islam een belangrijke rol. In de casus van het informatieloket kan gesteld worden dat álle partijen binnen het Nederlandse stelsel worden beïnvloed door de hardere lijn van met name de PVV. De PvdA minister van WWI (Van der Laan) was in eerste instantie nog voorstander van het informatieloket, enkele maanden van harde discussie (en een flinke verkiezingsnederlaag) verder is hij dat niet meer. Daarbij ontkomt men er niet aan te denken dat dit te maken heeft met de druk die er uitgaat van de harde lijn van de PVV en de successen die zij daar tot nu toe mee boeken. Ook in de publieke opinie spreekt veel negativiteit ten aanzien van moslims. In veel reacties wordt gerefereerd aan het feit dat moslims de weg naar uitkeringsinstanties heel goed kunnen vinden, terwijl voor hen een gemeenteloket in de bibliotheek te ver weg zou zijn. Wat betreft de iftar-vieringen leeft ook (zowel in politiek als publiek debat) het gevoel dat de moslimgemeenschap een voorkeursbehandeling krijgen. Zij zouden wél de financiële middelen krijgen om een religieuze viering te houden, terwijl dit voor kerstvieringen niet zou gebeuren.

Dat er door de komst van de Islam naar het publieke domein van Nederland veranderingen optreden is duidelijk geworden. Op verschillende terreinen van de samenleving worden veranderingen manifest. Op de terreinen van institutionalisering, de verhoudingen tussen man en vrouw, kleding- en voedsel voorschriften en ten aanzien van rituelen, doen zich veranderingen voor.

Deze veranderingen hebben binnen het publieke domein verschillende betekenissen. Zij kunnen zowel een fysieke component als een inhoudelijke component hebben. De komst van de Islam kan zorgen voor uiterlijke veranderingen, bijvoorbeeld door de komst van hoofddoekjes en moskeeën in het publieke domein. Dit zijn de fysieke veranderingen. Echter, de komst van moskeeën brengt impliciet ook met zich mee dat moslims zich gaan organiseren en dat zij een stem krijgen in het publieke domein. De komst van de moskee staat symbool voor de komst van een hele groep migranten met andere gewoonten en gebruiken. Ook de komst van de hoofddoek en de burka hebben zowel een uiterlijk component, als een inhoudelijk component. Achter het dragen van de hoofddoek en de burka aan zich gaat een bepaald idee over de verhoudingen tussen man en vrouw schuil.

Het zijn de 'inhoudelijke' veranderingen die vanzelfsprekend voor de meeste spanningen in de maatschappij zorgen. De spanningen die optreden lijken op drie manieren te duiden: vanuit conflict wat ontstaat met de Nederlandse grondwet, vanuit een houding waarin men bang is de eigen cultureel- en traditioneel gefundeerde waarden te verliezen, en ten slotte vanuit een steeds meer verhardend politiek debat ten aanzien van de Islam.

Met name daar waar het gaat om de houding waarin men bang is eigen cultureel- en traditioneel gefundeerde waarden te verliezen, speelt de visie die men heeft ten aanzien van het publieke domein een rol. De 'algemene' visie van de autochtone Nederlander (voor zover men daar zo generaliserend over kan spreken) lijkt in verschillende opzichten op de visie die Habermas ten aanzien van het publieke domein beschreef.

In de kritiek op de visie van Habermas ten aanzien van het publieke domein kwam in hoofdstuk vier al naar voren dat zijn visie een uitsluitende werking heeft voor verschillende

groepen. Gevolg is dat niet iedereen kan participeren in het publieke domein. Dit zou bijvoorbeeld gebeuren door de vorm van communicatie die wordt gehanteerd en de netwerken waarin het publieke domein vorm krijgt. In de hoofdstukken ten aanzien van de Islam in Nederland is duidelijk geworden dat deze kritiek op de visie van Habermas ook in het geval van Nederland steekhoudend is. Bijvoorbeeld als het gaat om communicatie stelt 'de Nederlandse samenleving' dat deelname aan het publieke leven eigenlijk alleen mogelijk is als men zich conformeert aan de geldende cultureel- en traditioneel bepaalde norm. Een burka, en ook het weigeren van handen schudden horen hierin niet thuis. Vrouwen die een burka dragen en mensen die weigeren handen te schudden worden dien ten gevolge uitgesloten van bepaalde delen van het openbare leven.

Ook de kritiek van Nancy Fraser, die meende dat niet iedereen toegang heeft tot de omgevingen en netwerken waarin het publieke domein wordt vormgegeven krijgt zijn weerslag in de Nederlandse situatie. Als het gaat om het voorbeeld van het informatieloket in de moskee wordt verondersteld dat een informatieloket in de bibliotheek de norm is, en een informatieloket in een moskee dat niet is. Feit is echter dat voor vele allochtonen (moslims) de bibliotheek totaal onbekend terrein is, en dat zij op deze manier worden uitgesloten van participatie in het publieke domein.

Vanuit de theorie van Habermas werd duidelijk dat er in zijn visie maar weinig ruimte is voor religie in het publieke domein. Uit de komst van de Islam naar het Nederlandse publieke domein is moeilijk te bepalen of er spanningen optreden door de komst van religie in het algemeen naar het publieke domein, of dat deze spanningen optreden specifiek door de komst van de Islamitische religie. In enkele voorbeelden werd het beginsel van de scheiding van kerk en staat aangehaald in situaties waarin dit beginsel (nog) niet in het geding was. Dit zegt zeker wat over de rol die men aan religie toedicht in het publieke domein, maar het feit dat men dit argument aandraagt zou ook voort kunnen komen uit een specifieke negatieve houding ten aanzien van de Islam (mede als gevolg van het verhardende politieke debat).

Naar mijn mening wordt het hedendaagse debat ten aanzien van de Islam in Nederland te veel gevoerd vanuit het 'wij-zij denken'. Daarbij wordt bijna zonder uitzondering uitgegaan van de 'superieure' Westerse waarden versus de 'inferieure' waarden van de Islam. Vanuit dat oogpunt denken zal in geen geval leiden tot een vreedzame samenleving. Een hele bevolkingsgroep wordt neergezet als 'achterlijk' en de waarden van het geloof worden als minderwaardig bestempeld.

Er wordt geredeneerd vanuit de visie van Habermas, waarbij geen enkele vorm van religie een rol mag spelen in het publieke debat. Op die manier wordt een hele bevolkingsgroep uitgesloten omdat het bijna onmogelijk is om op een gelijkwaardige manier om te gaan met een bevolkingsgroep waarvoor religie een zeer belangrijke rol inneemt. Ik denk dat om tot een meer vreedzaam samenleven tussen verschillende culturen te komen, dit idee losgelaten moet worden. Daarbij moet de geschiedenis van de Westerse cultuur niet vergeten worden, die duidelijk maakt dat 'de Westerse waarden', zoals bijvoorbeeld gelijke behandeling van man en vrouw, en tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit pas recent een plaats in onze samenleving hebben verkregen.

Ik denk dat het buitengewoon belangrijk is dat bepaalde verworvenheden van de afgelopen eeuw, zoals gelijke rechten voor mannen en vrouwen, niet uit het oog moeten worden verloren. Maar om bepaalde doelen van participatie van (islamitische) migranten binnen het publieke domein en publieke debat te behalen is het belangrijk om regelmatig de 'Verlichtings-bril' af te zetten en op die manier iedereen een kans te geven om mee te doen. Zolang hierbij de verworvenheden van afgelopen eeuw niet in het geding komen.

7.2 Aanbevelingen

Belangrijkste aanbeveling die vanuit de thesis naar voren komt is het af kunnen zetten van de 'Verlichtingsbril' met behoud van de verworvenheden van de Westerse samenleving. Daarbij hoort dat er in sommige gevallen gekozen moet worden voor gescheiden activiteiten voor mannen en vrouwen, te meer ook omdat de geschiedenis heeft laten zien, dat dit een emanciperende werking kan hebben. Echter, dit hoeft niet de vanzelfsprekende gang van zaken te worden. Het is belangrijk dat de afweging steeds expliciet gemaakt wordt. Hierin moeten de belangen duidelijk worden gemaakt alvorens men overgaat tot een beslissing.

Uit voorgaande voortvloeiend is de noodzaak dat beleid moet worden geëvalueerd. Het is van belang te onderzoeken welke invloed een bepaalde beleidslijn heeft. Op het moment dat mannen en vrouwen gescheiden worden benaderd moet men meten in hoeverre dit tot grotere participatie leidt dan wanneer men hen gezamenlijk benaderd. Pas dan kan een goede afweging worden gemaakt om een bepaalde beleidslijn voort te zetten.

Verder is gebleken dat het ondersteunen van religieuze organisaties in hun maatschappelijke activiteiten goed kan werken, met name door het bereik dat zij hebben. Om spanningen tegen te gaan is het belangrijk begrip te kweken onder de autochtone bevolking. Om dit te bereiken is een goede communicatie van belang. Mensen moeten gaan begrijpen waarom bepaalde beslissingen worden genomen en waarom bepaalde activiteiten worden ondersteund.

Voortvloeiend uit het voorgaande is er meer in het algemeen bij de autochtone Nederlandse bevolking meer begrip nodig ten aanzien van de allochtone bevolking. Dit begrip kan bijvoorbeeld ontstaan wanneer zij kennis krijgen van de religie van deze allochtone bevolking, de gewoonten en gebruiken en met name: waarom zij deze gewoonten en gebruiken hebben. Dit kan bijvoorbeeld door middel van educatie op scholen vorm krijgen.

Voor verdere participatie in het publieke domein is het voor moslims van belang dat zij zich verder politiek gaan mobiliseren. Op deze manier zullen zij een grotere stem in het publieke domein krijgen (zeer recentelijk, 3 augustus j.l wordt bekend dat de Nederlandse Moslim Partij (NMP) tijdens de gemeenteraadsvergaderingen in maart 2010 mee zal doen in Amsterdam, Almere, Den Haag, Rotterdam en de Noordoostpolder).

Tot slot is een aanbeveling voor verder onderzoek: meer onderzoek naar de visie van moslims ten aanzien van het publieke domein in Nederland.

8 Literatuur

- AD/Utrechts Nieuwsblad (2008). CDA Utrecht wil het hele jaar iftar, 25 september 2008
- AD/Utrechts Nieuwsblad (2009). Minister valt over loket in bedehuis, 18 juni 2009
- Arts, L. (2008) De moskee in strijd tegen radicalisering, Universiteit Utrecht, pp.47-61
- Barnhoorn, J. (2008). Projectdocument Voorwaarden Informatiepunt Winterboeidreef, pp. 1-19
- Benhabib, S. (1992). Situating the Self: gender, community and postmodernism in contemporary ethics, pp. 89 - 120
- Bessem, K. (2009). Je wordt hier geïslamiseerd waar je bij staat, in: Dagblad De Pers 16 juli 2009
- Bestuursinformatie Gemeente Utrecht (2009). Utrecht Monitor 2009, pp. 25-28
- Bestuursinformatie Gemeente Utrecht (2009). Wijkenmonitor 2009
- Buijs, F. (1998). Een moskee in de wijk, De vestiging van de Kocatepe moskee in Rotterdam-Zuid. Pp. 87-120
- Buijs, F.J. & Rath, J. (2004). Muslims in Europe, The state of research. IMISCOE Working Paper, pp. 1-47
- Bureau Discriminatiezaken (2009). Factsheet: 'handen schudden', pp.1-7
- Canatan, K. (2005). De veranderende maatschappelijke rol van moskeeën en de betrokkenheid van vrouwen, in: Al Nisa, mei 2005 pp.1-6
- Cazander, R. (2009 a). Utrecht opent loket in moskee, in AD/Utrechts Nieuwsblad, 20 februari 2009
- Cazander, R. (2009 b). VVD vol onbegrip over moskeeloket, in: AD/Utrechts Nieuwsblad, 28 februari 2009
- Cazander, R. (2009 d). Minister: 'Niks mis met moskeeloket, in AD/Utrechts Nieuwsblad, 9 april 2009
- Cazander, R. (2009 e). Ophef over gescheiden 'loketten' in moskee, in AD/ Algemeen Dagblad 21 februari 2009
- CBS (2007). Ruim 850 duizend islamieten in Nederland, 24 oktober 2007

CGB (2009). Commissie niet bevoegd te oordelen over subsidiering van informatieloketten door gemeente, Oordeel 2009-55, 30 juni 2009
<http://www.cgb.nl/node/14888/volledig>

Dahlberg, L. (2005). The Habermasian public sphere: Taking difference seriously? In: *Theory and Society* 34, pp.111-136

Driessen, D. & Werf, M. van der (2004). Laat het van twee kanten komen: De maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam, pp. 11-21

Drift, B. van der (2002). NetArt en de Openbare Ruimte, Universiteit van Amsterdam, pp.24-31

Eder, K. (2006). The Public Sphere, in: *Theory, Culture & Society* Vol. 23 (2-3) pp. 607-616

Esposito, J.L. & Burgat, F. (2003). Modernizing Islam

Fraser, N. (1992). 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', in: *Habermas and the Public Sphere* pp 109 - 142

Gestrich, A. (2006). The public sphere and the Habermas Debate, in: *German History* 24, No 3, pp. 413-430

Groen, J. & Kranenborg, A. (2007). AIVD: radicalisering moslimjongeren zet door, in: *Volkskrant* 27 April 2007
http://www.volkskrant.nl/binnenland/article420094.ece/AIVD_radicalisering_moslimjongeren_zet_door

Groen, J. & Kranenborg, A. (2009). 'Steeds een stapje verder', in: *de Volkskrant*, 20 juni 2009

Grubben, G. (2005). Is een burkaverbod mogelijk? Op: de site van Art.1.
http://www.art1.nl/artikel/4672-Is_een_burkaverbod_mogelijk

Habermas, J. (1974). The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964) in 'New German Critique' No.3, autumn 1974, pp.49-55

Hefner, R. W. (2001), Public Islam and the Problem of Democratization, in: *Sociology of Religion*, Vol 62, 4 pp. 491-514

Hoog, M. de, (2006). 'Handen geven is de kern van de samenleving' in: *De Volkskrant*, 9 november 2006

Interviews Wijkmanagers (2008)

Kamervragen 2199 (2009). Kamervragen van Dhr. De Krom (VVD) inzake door de gemeente gestimuleerde segregatie, ingekomen op 24 februari 2009, beantwoord op 7 april 2009

Koolen, B. (2008). De scheiding van kerk en staat in een multi-etnische samenleving

Kottak, C.P. (2006). Anthropology: The exploration of Human Diversity, pp. 469–470

Maussen, M. (2006). Ruimte voor de Islam? Waterlandstichting, pp. 1–7
<http://www.waterlandstichting.nl/index.php?p=artikelen&s=bekijken&id=1029>

Meyer, W. J. (1995). Private Faith or Public Religion? An Assessment of Habermas's Changing View of Religion, in: The Journal of Religion, pp. 371–391

NICIS (2005). Kennisatelier Stedelijk Burgerschap en Islam, op 6 oktober 2005 in de Remonstrantse kerk in Rotterdam

Notulen vergadering Gemeenteraad Utrecht (2005) 21ste vergadering op 13 oktober 2005
NRC Handelsblad (2009). Grote steden willen zwakke scholen kunnen weren, in: NRC Handelsblad, 28 maart 2009

NRC (2008). Huizinga: Suikerfeest mogelijk ooit feestdag op NRC.nl 4 september 2008
http://www.nrc.nl/binnenland/article1971742.ece/Huizinga_Suikerfeest_mogelijk_ooit_feestdag

Overdijk-Francis, J.E. (2009). Tweeluik religie en publiek domein, handvattem voor gemeenten, uitgebracht door: Vereniging Nederlandse Gemeenten, pp. 9–12

Ploeger, A.K. (1989). DISKURS: De plaats van geloofservaringen binnen de rationele handelingstheorie van Jürgen Habermas, pp. 1–17

Praag, C. Van (2006). Marokkanen in Nederland: een profiel. Uitgegeven door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, pp. 44–48

PvdA Rotterdam (2005). Burka in Utrecht: korting op uitkering, op: de website van de PvdA Rotterdam, 12 oktober 2005 <http://www.pvdarotterdam.nl/nieuwsbericht/2051>

Radio M Utrecht (2008). Wethouder Den Besten verwerpt kritiek moskeeloket, <http://www.rtvutrecht.nl/nieuws/206556>

Republic Art (2005). Transnationalizing the Public Sphere, Nancy Fraser: http://www.republicart.net/disc/publicum/fraser01_en.htm

Rubenstein, J.M. (2008). The cultural landscape: an introduction to Human Geography, pp. 184–187

Ruepert, M. (2008). Haat jegens ongelovigen als onwrikbaar leerstuk, in: AD/Utrechts Nieuwsblad 20 april 2008

Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama, in: NRC Handelsblad, geplaatst op 29 Januari 2000

Schnabel, P. (2004). Europa en Migratie, pp. 81–86

Schriftelijke vragen 52 (2008). Vragen van de heer Van der Roest inzake het verschijnen van het boek 'Salaam!' van Patrick Pouw, ingekomen op 7 mei 2008, beantwoord op 24 juni 2008

Schriftelijke vragen 104 (2008). Vragen van mevrouw Wigny, en de heren Taskan, Van Ditmarsch en Smid inzake gezamenlijke viering van religieuze feestdagen, ingekomen op 24 september 2008, beantwoord op 21 oktober 2008

Schriftelijke vragen 105 (2008). Vragen van mevrouw Van Rooij en mevrouw Oskam en de heer Kleuver inzake financiering van religieuze feestdagen, ingekomen op 25 september 2008, beantwoord op 21 oktober 2008

Schriftelijke vragen 27 (2009). Vragen van mevrouw ir. I.G.M. de Bondt (VVD) inzake Loket Moskee, ingekomen op 26 februari 2009, beantwoord op 11 maart 2009

SCP (2004). Moslim in Nederland, religie en migratie: sociaalwetenschappelijke databronnen en literatuur, pp. 5 – 31

Shadid, W.A. & Koningsveld, P.S. (1991). Institutionalization and Integration of Islam in the Netherlands, in: The integration of Islam and Hinduism in Western Europe, pp.89–121

Spark Notes (2009). The structural Transformation of the Public Sphere, Jurgen Habermas: <http://www.sparknotes.com/philosophy/public>

Thompson, I. (1986). Sociology in Focus: Religion, pp. 13–34

Vermeulen, B.P. ea. (2006). Overwegingen bij een boerka verbod. Zienswijze van de deskundige inzake een verbod op gezichtsbedekkende kleding, pp. 25–28.

Wijk, W. van, (2008). D66 Hekelt iftar-idee CDA, in: AD Utrechts Nieuwsblad, 26 september 2008

Willems, M (2009). Justitie sluit deal: gevangenen moeten halal eten op Elsevier.nl zaterdag 27 juni 2009 <http://www.elsevier.nl/web/10239779/Nieuws/Nederland/Justitie-sluit-deal-gevangenen-moeten-halal-eten.htm>

Wijkraad Overvecht (2009). Een informatieloket in een moskee. Ophef terecht of niet? 27 februari 2009 http://www.wijkraadovervecht.nl/2009_02_01_archive2.php

WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (2006). Geloven in het Publieke domein, pp.37 - 43 en pp. 89-138 en pp. 293-314

Zijl, F. van, (2005). Peiling Terechte Beknotting? In: de Volkskrant, 22 december 2005
http://www.volkskrant.nl/binnenland/article151261.ece/Peiling_Terechte_beknotting